

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΩΔΩΝΗ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΜΕ' - ΜΣΤ'

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	13
--------------------	----

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΕΥΓΕΝΙΑ ΑΔΑΜ, Διαχρονική εκμετάλλευση του τοπίου στο Νομό Ιωαννίνων κατά την προϊστορική περίοδο: Η μαρτυρία των λίθινων τεχνέργων	15
FRAGOULA GEORMA, The wall paintings from Building Beta, Akrotiri Thera. A new approach to the iconographic programme	31
ΓΙΑΝΝΟΣ ΛΩΛΟΣ, ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΑΜΠΕΑ, Από το περιβάλλον και την αρχαιολογία των σπηλαίων της Σαλαμίνας	57
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΟΥΡΕΦ, Τοπία Αρχαιολογίας στην περιοχή της Κόνιτσας	93
SYLVA KATSAOUNOU, Kybele in Athens of the 5th Century BC. The political background of the introduction of a foreign deity	105
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΔΑΜΟΥΛΟΣ, Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου ή του Τιμίου Σταυρού στο Άνω Λάμποβο της Βορείου Ηπείρου	119
KATERINA KONTOPANAGOU, The church of St. Nikolaos the Younger in Salamis: Preliminary observations	149
ΦΩΚΙΩΝ ΚΟΤΖΑΓΕΩΡΓΗΣ, Προς μια σύνθεση της πρώιμης οθωμανικής ιστορίας των Ιωαννίνων: Ο χώρος και οι άνθρωποι	161
FERENC ΤΟΤΗ, La défense de Corfou vue par un ingénieur militaire français en 1715. Un mémoire inédit de Florentin de Perceval	183
LAMBROS FLITOURIS, l'intérêt de Napoléon III pour les antiquités et la diplomatie archéologique française	223
ΘΑΝΑΣΗΣ Δ. ΣΦΗΚΑΣ, «Κακή τη μοίρα»: ερμηνευτικά σχήματα του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου μεταξύ ακαδημαϊκής και δημόσιας ιστορίας	239

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ, Η πρώτη ανασκαφή στο Παλιόκαστρο Κυθήρων (1999-2010)	261
† ΒΑΣΙΛΗΣ Α. ΧΑΡΙΣΗΣ, Δωδώνη – Θέση Ιεράς Δρυός	287

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΓΡΑΒΑΝΗ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΤΣΙΚΟΥΔΗΣ, Νεότερα για το ιερό του Θέρμου: ανασκαφικές έρευνες περιόδου 1983-2015. Με αφορμή την παρουσίαση του βιβλίου του Ι. Παπαποστόλου: <i>Το ιερό του Θέρμου στην Αιτωλία. Ιστορία-Μνημεία-Περιήγηση του χώρου</i> , Αθήνα, 2015	309
ANNA ΜΑΧΑΙΡΑ, ΛΑΜΠΡΟΣ ΦΛΙΤΟΥΡΗΣ, Chochana Boukhobza, ΗΚ: <i>Αναζητώντας τη χαμένη ταυτότητα. Ένα εβραϊόπουλο στη δίνη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου</i> . Αφήγημα, Μετάφραση: Γιώργος Ξενάριος, Αθήνα, εκδόσεις Στερέωμα, 2016	343
ΡΕΝΑΤΑ ΔΑΛΙΑΝΟΥΔΗ, Η συμβολή του μουσικού λαογράφου Παντελή Καβακόπουλου στην Εθνογραφία της Ηπείρου, με αφορμή το βιβλίο του <i>Τραγούδι, Μουσική και χορός στην Ήπειρο</i> , Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2016	353
ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΩΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΩΝ ΕΤΩΝ 2015-2016 ΚΑΙ 2016-2017	387

ΑΠΟ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΣΠΗΛΑΙΩΝ ΤΗΣ ΣΑΛΑΜΙΝΟΣ

Γιάννος Γ. Λώλος – Χριστίνα Μαραμπέα

*Στη μνήμη
του πρωτοπόρου ερευνητή των Ελληνικών σπηλαίων,
ανασκαφέα του Σπηλαίου Ζαΐμη
Καθηγητή Adalbert Markovits (1897-1941),
αγαπημένου των θεών
(λιγότερο, των θνητών)*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο άρθρο αυτό προβάλλονται και συζητούνται στοιχεία από την Αρχαιολογία των σπηλαίων της Σαλαμίνας, με έμφαση στην εκτίμηση δεδομένων, παλαιότερων και νεωτέρων, τα οποία έχουν προέλθει από την έρευνα και μελέτη σπηλαίων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος (κατά προτεραιότητα του Σπηλαίου του Ευριπίδη στα Περιστέρια), στο πλαίσιο των συστηματικών ανασκαφικών και επιφανειακών-προκαταρκτικών ερευνών του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κατά την τελευταία εικοσιπενταετία (1994-2018)¹.

Περαιτέρω, συνξετάζονται, για λόγους πληρότητας του άρθρου, με αναφορά στα βασικά στοιχεία², σπήλαια ενδεχόμενης αρχαιολογικής αξίας, σε άλλα σημεία

---

1. Θερμές ευχαριστίες απευθύνονται στην Αναπλ. Καθηγήτρια Κα Μυρσίνη Κουλούκουσα, Διευθύντρια του Ανθρωπολογικού Μουσείου του Πανεπιστημίου Αθηνών, για την δυνατότητα πρόσβασης στο Αρχείο Α. Markovits και την άδεια μελέτης και δημοσίευσης επιλεγμένου αρχαιολογικού υλικού από την Συλλογή Α. Markovits της Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας, καθώς και στην Κα Άννα Οργέτα, Επιμελήτρια του Μουσείου, για την πρόθυμη διάθεση και τις διευκολύνσεις κατά την διάρκεια της μελέτης μας. Επίσης, ευχαριστούμε θερμά τη διοίκηση του Ναυστάθμου Σαλαμίνας και τους υπευθύνους αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και υπαλλήλους για την άδεια πρόσβασης και καθοδήγησης σε αρχαιολογικές θέσεις επί τους Όρους Αράπη και επί της νήσου Λέρου, καθώς και για άλλες διευκολύνσεις κατά την επίσκεψη μελέτης στην περιοχή του Ναυστάθμου την 7^η Σεπτεμβρίου 2018 (συνοδευόμενοι από την αρχαιολόγο Κα Σεμίραμ Σοφρά), συγκεκριμένα τους: κ. Κωνσταντίνο Κολοκούρη, Αρχιπλοίαρχο (Μ)-Διοικητή, Κα Ανδριάντα Τσιλιβίγκου, Υποπλοίαρχο, Κα Ελευθερία Αθανασουλάκη, διοικητ. υπάλληλο, κ. Χαράλαμπο Αβαγιάννη, Σημαιοφόρο (Π.Ν.), κ. Παναγιώτη Τσιλιβίγκο, Αρχικελευστή, κ. Γεώργιο Καρβούνη, Πλωτάρχη (Π.Ν.) και κ. Δημήτριο Κούλη, Ναύτη. Τέλος, ειλικρινείς ευχαριστίες εκφράζονται και προς τον Δρα Joackim Heiden, Διευθυντή του Αρχείου και της Φωτοθήκης του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, για την άδεια δημοσίευσης των φωτογραφιών από το Αρχείο Η. G. Lolling.

2. Τα ιδιαίτερα μορφολογικά και γεωλογικά χαρακτηριστικά των σπηλαίων και άλλες λεπτομέρειες δεν παρουσιάζονται εδώ, εφ' όσον εκφεύγουν του σκοπού του άρθρου. Τα γεωλογικά στοιχεία για το Σπήλαιο του Ευριπίδη έχουν δημοσιευθεί στο Γιαννόπουλος 2000.

της Σαλαμίνας, για τα οποία (με εξαίρεση ενός) υπάρχουν καταγραφές στην Σαλαμινιακή βιβλιογραφία. Διατυπώνονται προκαταρκτικές εκτιμήσεις για τις χρήσεις τους και εκτιμάται η θέση και λειτουργία τους στο ευρύτερο τοπογραφικό και αρχαιολογικό περιβάλλον εκάστης περιοχής, με κύριο στόχο την ανάδειξη των τοπικών αρχαιολογικών παραμέτρων (εικ. 1).

ΠΕΡΙΣΤΕΡΙΑ: ΣΠΗΛΑΙΟ ΕΥΡΙΠΙΔΗ

Το Σπήλαιο του Ευριπίδη, με συνολικό μήκος 47 μ. περίπου, βρίσκεται στην απότομη πλαγιά βραχώδους υψώματος, σε υψόμετρο 115 μ., στον Όρμο Περιστερία, στην νότια ακτή της νήσου (εικ. 1-2, 4-6). Η ανασκαφή του εξελίχθηκε κατά τα έτη 1994-1997, από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, υπό την διεύθυνση του Γ. Λώλου³. Από την στενή είσοδό του οδηγείται κανείς σε θαλάμους με χαμηλή οροφή, μέσω ενός μακρού ελικοειδούς διαδρόμου.

Βάσει των ευρημάτων που ανασύρθηκαν από τις διαταραγμένες επιχώσεις του, το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε σε έξι φάσεις της προϊστορίας και ιστορίας: κατά την Νεώτερη και αρχόμενη Τελική Νεολιθική υπήρξε χώρος λατρευτικών επισκέψεων⁴, κατά την Ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο λειτούργησε ως ταφικός χώρος⁵, στον ύστερο 5^ο αι. π.Χ. (Κλασική περίοδο) απετέλεσε τον χώρο έμπνευσης του Ευριπίδη, ο οποίος αναδεικνύεται σε οργανωμένο λατρευτικό άντρο και αξιοθέατο (μαζί με το παρακείμενο Ιερό του Διονύσου) κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική περίοδο (3^ο αι. π.Χ. έως 3^ο αι. μ.Χ.)⁶, ενώ, κατά την τελευταία φάση χρήσης του, στον πρώιμο 14^ο αι. μ.Χ. (εποχή της Φραγκοκρατίας), υπήρξε καταφύγιο και «θησαυροφυλάκιο», κάποιων ευγενών εν όψει επικείμενης απειλής⁷.

Η ταύτιση του σπηλαίου με το ερημητήριο του Ευριπίδη, όπου κατά την παράδοση ο τραγικός ποιητής αποσυρόταν για να σχεδιάσει τα δράματά του, βασίστηκε σε κείμενα τεσσάρων αρχαίων συγγραφέων⁸, οι οποίοι παρέχουν περιγραφές του χώρου, καθώς και σε τμήμα Αττικού μελαμβαφούς σκύφου, από τον Θάλαμο IV Γ του σπηλαίου, του ύστερου 5^{ου} αι. π.Χ. (430-420 π.Χ.), με το όνομα του Ευριπίδη, σε μεταγενέστερη χάραξη, κατά την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική περίοδο, όταν το σπήλαιο είχε πια αναδειχθεί σε τόπο ηρωικής λατρείας του μεγάλου τραγικού.

3. Βλ. ενδεικτικά Λώλος 1999.

4. Λώλος 1999. Μαρή 2001.

5. Λώλος 1999. Λώλος 2000α. Μαραμπέα 2012, 182-3.

6. Λώλος 1999. Λώλος 2000β.

7. Λώλος 1999.

8. Φιλόχορος (πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ.), Σάτυρος (3^{ος} ή 2^{ος} αι. π.Χ.), Ανώνυμος συντάκτης κειμένου με τίτλο *Γένος Ευριπίδου και Βίος* και Aulus Gellius (2^{ος} αι. μ.Χ.).

Σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά της εισόδου του σπηλαίου (70 μ. περίπου σε ευθεία γραμμή), επί της ατραπού που οδηγούσε σε αυτό, εντοπίστηκε και ανεσκάφη από την ομάδα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (1998-2000) μικρό ιερό αφιερωμένο στον Διόνυσο (πιθανώτατα και στον Ευριπίδη), το οποίο λειτούργησε κατά την Ελληνιστική περίοδο (3^ο-2^ο αι. π.Χ.) (εικ. 2)⁹. Το ιερό είναι ανεπτυγμένο σε άνδρo στον άξονα Α.-Δ., οριζόμενο από βορράν από αναλημματικό τοίχο, και μπροστά από αρχαία πηγή στο μέτωπο μεγάλου βραχώδους όγκου. Αποτελείται (από δυσμάς προς ανατολάς) από ορθογώνιο ναΐσκο, με βάθρο για την τοποθέτηση αγάλματος, λατρευτικό χώρο, με κτιστό θρανίο σχήματος Γ, και δεύτερη βάση για άγαλμα ή Ερμαϊκή στήλη, και υδατοδεξαμενή συνδεδεμένη με την πηγή μέσω πήλινου αγωγού, η οποία συνέχισε να λειτουργεί για ένα διάστημα μετά την καταστροφή του ιερού (έως τουλάχιστον τον 1^ο αι. π.Χ.).

Στα ευρήματα που τεκμηριώνουν, πέραν πάσης αμφιβολίας, την λατρεία του Διονύσου (σε συλλατρεία, πιθανώτατα, με τον Ευριπίδη και σε συνάρτηση με την λατρευτική δραστηριότητα, σε υψηλότερο επίπεδο, στο σπήλαιο) περιλαμβάνονται: χέρι από μαρμάρινο άγαλμα Διονύσου, μαρμάρινος και πήλινος (αυτοτελής) φαλλός, μελαμβαφείς κάρθαρoι, μικρογραφικά κιάθια, καθώς και πώματα ιερών κυψελών με ανάγλυφο *E* στο κέντρο.

Από την εξελισσόμενη μελέτη του υλικού από την ανασκαφή του Σπηλαίου του Ευριπίδη παρουσιάζονται, εδώ, νέα στοιχεία που έχουν προκύψει για δύο περιόδους χρήσης του σπηλαίου, την Μυκηναϊκή και την Κλασική.

Η Μυκηναϊκή περίοδος

Όσον αφορά στην Μυκηναϊκή χρήση του σπηλαίου, από την συστηματική μελέτη των ευρημάτων¹⁰ προκύπτει ότι ο χρονολογικός ορίζοντας της ταφικής χρήσης του, συγκεκριμένα του Διαδρόμου ΙΙΙ και του βαθύτερου και μεγαλύτερου Θαλάμου VIII, ανάγεται στον 13^ο αι. έως τις απαρχές του 12^{ου} αι. π.Χ. (Υστεροελλαδική ΙΙΙ Β-ΙΙΙ Γ πρώιμη). Στα Μυκηναϊκά ευρήματα περιλαμβάνονται αγγεία, χάλκινα όπλα (ένα ακέραιο εγχειρίδιο και ήλοι ετέρου ή άλλου αντικειμένου) και αντικείμενα (τριχολαβίδα, μνηοειδές περιάπτο με δακτύλιο εξάρτησης, σμίλη, θραύσματα πιθανής περόνης και άγκιστρον), τμήμα ασημένιας τοξόσχημης πόρπης, σφονδύλια/κομβία από στεατίτη διαφόρων αποχρώσεων ανήκοντα στον κωνικό τύπο ή στον τύπο με στέλεχος στην κορυφή, καθώς και ένα σπάνιο παράδειγμα, κωνικού τύπου, από ασβεστόλιθο, ψήφος/περιάπτο από ορεία κρύσταλλο σε σχήμα ροδιού, ψήφοι από φαγεντιανή κυρίως του γνωστού δισκοειδούς τύπου και σπανιότερα μακρόστενες ατρακτοειδείς, άλλες ψήφοι από υαλόμαζα και από ερυθρό λίθο, πι-

9. Λώλος 2001.

10. Μαραμπέα υπό προετοιμασία. Βλ. και Λώλος 2000α για πρώτη παρουσίαση.

θανώς σάρδιο-κορναλίνη, καθώς και μία φακοειδής στεάτινη ψήφος, με δύο συστήματα εγχάρακτων ομόκεντρων κυκλίσκων στην μία πλευρά, και τέλος ένα πήλινο σφονδύλι του γνωστού αμφικωνικού τύπου.

Και ενώ τα (εναπομείναντα) ευρήματα είναι τυπικά για τις ταφές αυτής της περιόδου¹¹, η επιλογή ενός σπηλαίου ως ταφικού χώρου, έστω και εάν παραπέμπει αμυδρά στην αρχιτεκτονική διάταξη ενός εκ των βασικών τύπων τάφων της Μυκηναϊκής περιόδου, δηλ. στον θαλαμωτό τύπο, με τον διάδρομο (δρόμο) και τον θάλαμο, συνιστά ιδιαίτερη περίπτωση για τα δεδομένα του Ελλαδικού ηπειρωτικού χώρου.

Ένας καίριος στόχος της συνεχιζόμενης επιφανειακής έρευνας στην ευρύτερη περιοχή του Σπηλαίου του Ευριπίδη και του Ιερού του Διονύσου στα Περιστερία είναι ο εντοπισμός οικιστικών εγκαταστάσεων, οι οποίες θα μπορούσαν να συσχετισθούν με περιόδους από την μακρά χρήση του σπηλαίου, μεταξύ των οποίων και την Ύστερομυκηναϊκή. Η έρευνα αυτή μέχρι στιγμής δεν έχει φέρει αποτελέσματα, ώστε να μην γνωρίζουμε ακόμη τον οικισμό με τον οποίο θα μπορούσε να συνδεθεί το ταφικό σπήλαιο. Η πλησιέστερη θέση με Μυκηναϊκά κατάλοιπα είναι το νεκροταφείο των θαλαμωτών τάφων στην γειτονική περιοχή Χαλιώτι (ο οικισμός του οποίου, αν και δεν έχει εντοπισθεί, δεν μπορεί παρά να είναι σε αυτήν την περιοχή, ίσως σε πλαγιά επάνω από αυτό). Η περιοχή του νεκροταφείου στο Χαλιώτι απέχει περίπου 1,5 χλμ. (σε ευθεία γραμμή) από το Σπήλαιο του Ευριπίδη και ακόμη και εάν δεχθούμε ότι το Χαλιώτι δεν έχει σχέση με το σπήλαιο στα Περιστερία, η ύπαρξη θαλαμωτών τάφων εκεί (και άλλων του ίδιου ή διαφορετικού τύπου σε άλλες πέντε (5), τουλάχιστον, θέσεις της Σαλαμίνας) μαρτυρεί για τις ταφικές συνήθειες των κατοίκων της νήσου κατά την Μυκηναϊκή εποχή. Συνεπώς, η απόφαση για τον ενταφιασμό ατόμων¹² σε σπήλαιο θα πρέπει να ειδωθεί, ενδεχομένως, υπό το πρίσμα της ιδιότητάς τους, όσο ήταν εν ζωή.

Εν αναμονή της ολοκλήρωσης της μελέτης, μία προκαταρκτική θεώρηση των μέχρι στιγμής (τοπογραφικών και μορφολογικών) δεδομένων και ευρημάτων, θα μπορούσε να αποδώσει στους νεκρούς μία ιδιότητα συνυφασμένη με την απόκοσμη και μεταφυσική διάσταση που μεταφέρει το σκοτεινό και δαιδαλώδες εσωτερικό του σπηλαίου και τους συνειρμούς που θα μπορούσαν να είχαν αναπτυχθεί.

Εκτός από τα κτερίσματα από τον ταφικό Θάλαμο VIII, άλλα Μυκηναϊκά ευρήματα σημειώθηκαν στο μέσον περίπου του Διαδρόμου III. Πρόκειται κυρίως για θραύσματα πήλινων αγγείων για απότιση, όπως φαίνεται, τιμών από συγγενείς/επισκέπτες, οι οποίοι έπρεπε να ακολουθήσουν το οφιοειδές μονοπάτι από την παραλία των Περιστερίων προς το σπήλαιο. Η πρακτική αυτή προσδίδει, εκτός από ταφική, τελετουργική χρήση στο σπήλαιο.

11. Όσα διεσώθησαν από τις αναμοχλεύσεις και αρχαιοκαπηλικές δράσεις.

12. 5 ή 6 ατόμων, σύμφωνα με την μελέτη του ανθρωπολόγου Δρος Αλέξανδρου-Φώτιου Καρακωστή, βλ. Μαραμπέα, υπό προετοιμασία.

Η Κλασική περίοδος

Με την πρόοδο της μελέτης του συνόλου της Κλασικής κεραμικής από το Σπήλαιο του Ευριπίδη¹³, έχουμε πλέον σαφή εικόνα του χαρακτήρα της και δυνατότητα οριστικής ερμηνείας της, δηλαδή εξήγησης της παρουσίας της στον χώρο, η οποία μας απασχολούσε για μεγάλο διάστημα.

Το κεραμικό σύνολο της Κλασικής περιόδου αποτελείται από λίγα ακέραια ή σχεδόν ακέραια αγγεία, άλλα πλήρως ή μερικώς αποκατεστημένα και θραύσματα, τα οποία προέρχονται, στην συντριπτική πλειονότητά τους, από το άνδηρο (Χώρο I), το στόμιο-διάδρομο (Χώρο III) και τον αυτόνομο θάλαμο (Χώρο IV Γ), τον πλησιέστερο προς την είσοδο του σπηλαίου, και χρονολογούνται στον ύστερο/προχωρημένο 5^ο αι. π.Χ. και κυρίως στον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ.

Στο υλικό, θραυσματικό, σε μεγάλο βαθμό, αντιπροσωπεύονται σαράντα πέντε (45) περίπου διαφορετικά Αττικά αγγεία, στην πλειονότητά τους μελαμβαφή, ενώ απαντούν και δύο ερυθρόμορφα (μικρή λήκυθος και ληκύθιο) και δύο γραπτά λεκανοειδή (με βαφή εσωτερικά και ταινίες εξωτερικά). Στην επικρατούσα μελαμβαφή κεραμική περιλαμβάνονται: φιάλες, φιαλίδια, σκύφοι, σκύφοι με μία λαβή (της κατηγορίας one-handler), κοτύλες (δύο με δικτυωτό στην κατώτερη ζώνη), μόνωτο κύπελλο (mug: Pheidias shape), κύπελλο με δύο δακτυλιόσχημες λαβές (mug: two-handled), μικρή λήκυθος, αρυβαλλοειδές ληκύθιο και άλλα μικρά κλειστά αγγεία, πυξίδες και λύχνοι (10 δείγματα).

Τα προαναφερθέντα Αττικά αγγεία, μικρά στην πλειονότητά τους, θα είχαν αποτεθεί, με ή χωρίς περιεχόμενο, στα πλέον προσβάσιμα μέρη του Σπηλαίου (κυρίως στον Θάλαμο IV Γ).

Καθώς δεν προκύπτει οποιαδήποτε σύνδεσή τους με άσκηση λατρείας απευθυνόμενης σε κάποια θεότητα, τα αγγεία αυτά δεν μπορούν να ερμηνευθούν παρά μόνον ως προσφορές προς τιμήν του Ευριπίδη, οι οποίες άρχισαν να γίνονται, από τους γιούς, συγγενείς και θαυμαστές του αμέσως μετά τον θάνατό του (μακριά από την πατρίδα του) το 406 π.Χ., κατά τον τρόπο εκδήλωσης πράξεων λατρείας επάνω από τον τάφο άλλων ποιητών και συγγραφέων (π.χ. του Αισχύλου στην Γέλα της Σικελίας) και με δεδομένη την οδυνηρή απουσία δικού του τάφου στην Αθήνα.

Η ανάθεση αγγείων-προσφορών στον χώρο του Σπηλαίου ενέχει ιδιαίτερη σημασία: σημειώνει την απαρχή της τιμησης/λατρείας του μεγάλου τραγικού στο ησυχαστήριό του και, εν τέλει, «ηρώον» του, και προσκύνημα, όπως εξελίχθηκε στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή εποχή.

Ένα άλλο ενδιαφέρον εύρημα, από την επιφανειακή έρευνα στην ευρύτερη περιοχή του Ιερού του Διονύσου, είναι ένας αρχαίος δρόμος που φαίνεται ότι οδηγούσε από τα Περιστερία προς το οροπέδιο Γκίνανι (εικ. 2, 7)¹⁴. Ο δρόμος, με τεθλασμένη

13. Για πρώτη παρουσίαση του υλικού, με εκτενή σχολιασμό του μελαμβαφούς σκύφου με το όνομα του Ευριπίδη, βλ. Λώλος 1999, 290-1. Λώλος 2000β, 39-40, 43-7.

14. Λώλος 2010, 8-9.

πορεία, αναγνωρίζεται, στην πλαγιά στα ανατολικά/βορειοανατολικά του Ιερού του Διονύσου, από έξι τουλάχιστον διαδοχικούς αναλημματικούς τοίχους, με σωζόμενο ύψος 0,80-1,50 μ., καθώς και από λίγες στροφές της πορείας του. Βάσει της σποραδικής επιφανειακής κεραμεικής, ο δρόμος θα ήταν σε χρήση τουλάχιστον κατά τους Υστεροκλασικούς-Ελληνιστικούς χρόνους.

Την Αρχαιολογία της περιοχής συμπληρώνει ένα οχύρωμα (στρατόπεδο) επί χαμηλού υψώματος επάνω από την ακτή του δυτικού μυχού του Όρμου Περιστερία, γνωστό από προκαταρκτικούς καθαρισμούς του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (εικ. 2). Το οχυρό αποτελείται από περίβολο γύρω από πηγάδι και χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου}/ αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., βάσει των επιφανειακών και άλλων ευρημάτων [μεταξύ των οποίων δύο μολύβδινα Αθηναϊκά σταθμά, πέντε νομίσματα (τρία χάλκινα Αθηναϊκά, ένα ασημένιο Αθηναϊκό και ένα χάλκινο Πελινναίου), δύο χάλκινες αιχμές βελών], τα οποία είναι εκθειμένα από το 2010 σε προθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου Σαλαμίνας. Εκτιμάται ότι η λειτουργία του προηγείται της ίδρυσης του Ιερού του Διονύσου.

ΚΑΝΑΚΙΑ ΚΑΙ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ

Σπήλαιο Κανακίων

Στο πλαίσιο της εξελισσόμενης επιφανειακής έρευνας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στην περιοχή των Κανακίων εντοπίστηκε το 2013 μικρό σπήλαιο στο νότιο/νοτιοανατολικό μέτωπο υψηλού βραχώδους υψώματος στην ανατολική/βορειοανατολική πλευρά της κοιλάδας των Κανακίων (εικ. 3, 8-9)¹⁵. Η είσοδος του σπηλαίου είναι αφιδωτή, εύρους 4 μ. περίπου, και η κάτοψη του μοναδικού θαλάμου του περίπου ελλειψοειδούς μορφής (με μεγάλη διάμετρο 7 μ., από την είσοδο προς το εσωτερικό, και μικρή διάμετρο 3-3,5 μ.).

Από το εσωτερικό του σπηλαίου συνελέγη θραύσμα ευρύστομου αγγείου Μεσαιωνικών χρόνων, ενώ από τον χώρο εμπροσθεν του στομίου δύο θραύσματα Νεολιθικών αγγείων (εικ. 10 α-β). Γενικά, στην πλαγιά που οδηγεί στο σπήλαιο παρατηρείται σποραδική κεραμική διαφόρων περιόδων (βλ. τον σχετικό κατάλογο στο Παράρτημα), γεγονός που υποδεικνύει την διαχρονική χρήση της κοιλάδας, ήδη από τα Νεολιθικά χρόνια (εικ. 11). Στο πλαίσιο αυτό, το σπήλαιο των Κανακίων φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε περιστασιακά στην ποιμενική/κτηνοτροφική, ενδεχομένως, δραστηριότητα.

Σπήλαιο της Φώκας

Στην ευρύτερη περιοχή των Κανακίων γνωστό είναι και το λεγόμενο Σπήλαιο της Φώκας (Φώκιας)¹⁶. Το σπήλαιο βρίσκεται ακριβώς επάνω από τον ομώνυμο

15. Λώλος 2014, 7.

16. Για σύντομες αναφορές στο σπήλαιο βλ. Λώλος 2000β, 43. Λώλος 2009β, 33. Stroszeck 2017, 23

Όρμος¹⁷, αμέσως βορείως της περιοχής Κανακίων, στην απότομη νοτιοανατολική κλιτύ βραχώδους υψώματος (με υψόμετρο 132 μ.), σε ένα από τα δυτικότερα και πλέον μακρινά σημεία-ακρωτήρια της Σαλαμίνας, στο ακρωτήριο Πετρίτης¹⁸ (ή Καρά)¹⁹, όπου το τοπίο διατηρεί ακόμη αναλλοίωτη την φυσική ομορφιά του (εικ. 3, 12-13). Η πρόσβαση μέχρι σημείου πλησίον της εισόδου του σπηλαίου είναι δυνατή από τον χωματόδρομο, που αρχίζει από την βόρεια πλευρά της παραλίας των Κανακίων και οδηγεί προς τον Όρμο Θυν(ν)ιό (με παλαιά μονάδα ιχθυοτροφείου).

Το Σπήλαιο της Φώκας σημειώνεται ήδη σε παλαιούς χάρτες (από τα τέλη του 19^{ου} αιώνας)²⁰, ενώ σπήλαια με το συγκεκριμένο (ή παρεμφερές) όνομα απαντούν και σε άλλες παράκτιες, νησιωτικές κυρίως, θέσεις στην Ελλάδα²¹.

Πρόκειται για μικρό σπήλαιο, αποτελούμενο από δύο μακρόστενους χώρους²², εκ των οποίων ο μεγαλύτερος έχει μήκος 7,20 μ. στον άξονα, γενικά, Β.-Ν. Το πλάτος του σπηλαίου, στο μπροστινό τμήμα, φθάνει τα 4,70 μ., στον άξονα Α.-Δ., ενώ η αψιδοειδής είσοδός του, προς τα νότια, έχει εύρος 2,40 μ. και μέγιστο ύψος 2,40 μ.

Λόγω του μικρού μεγέθους του, το Σπήλαιο της Φώκας θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί, διαχρονικά, μόνον ως περιστασιακό κατάλυμα ποιμένων/κτηνοτρόφων και, ενδεχομένως, αλιέων.

Κατά την διάρκεια της πρώτης αναγνωριστικής επίσκεψης στον χώρο το 1996 είχαν παρατηρηθεί σε σημεία της ανόδου προς το σπήλαιο από τον όρμο, και κάτω από την είσοδό του, σποραδικά επιφανειακά θραύσματα αγγείων ιστορικών χρόνων.

(«Σπήλαιο Φώκου»), Taf. 1.2, 11.1.

17. Στο εξωτερικό τμήμα του Όρμου Φώκα λειτουργεί μονάδα ιχθυοκαλλιέργειας, που αδειοδοτήθηκε με απόφαση της Γεν. Γραμματείας της Περιφέρειας Αττικής, από 14.8.2008, παρά την γενική αντίθεση, τότε, της Νομαρχίας Πειραιώς, της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και τοπικών Συλλόγων: βλ. σχετικός Λώλος 2009α, και αργότερα (στις 25.5.2011) ανακοίνωση του Δ.Σ. του Ομίλου Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας «Ακάμας» σχετικά με την εγκατάσταση νέων υδατοκαλλιεργειών (ιχθυοκαλλιεργειών και οστρακοκαλλιεργειών) στις νότιες-νοτιοδυτικές ακτές της Σαλαμίνας (στο περ. *Ακάμας* 6, Μάρτιος 2012, 30).

18. Για το τοπωνύμιο βλ. Πάλλας 1988, 106, 107.

19. Με αυτό το όνομα σημειώνεται στο *Karten von Attika*, Sect. Salamis (No. 4), 1889-1891. Επίσης, σε χάρτη στο McLeod 1960, Fig. 1. Πρβλ. και Ακρωτήριο Καρά στην νότια ακτή της Σικίνου, με σημαντικότερα Μεσολιθικά κατάλοιπα, εντοπισθέντα προ ετών από τους Α. Κύρου και Δ. Αρτέμη.

20. Στο *Karte von Attika*, Sect. Salamis (No. 4), 1889-1891 και στο Curtius και Kaupert 1895, Bl. XXIII. Στον χάρτη που περιλαμβάνεται στο λ. «Σαλαμίς» της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας*, η θέση συγχέεται προς το Σπήλαιο του Γκιαούρη (Σαρρής, ά.χ.).

21. Σπηλιά της Φώκας ή Φωκοσπηλιά: στους Παξούς, στην Λήμνο, στην Σάμο, στην Δονούσα, στην Μύκονο, στην Ρόδο. Ειδικότερα, στην Ύδρα: Σπηλιά της Φώκας (στο Κλιμάκι) και Νησί της Φώκας, απέναντι από το Κλιμάκι (βλ. Γιολάλας 2006, 112, 799, όπου σημειώνεται ότι «ο τύπος *φώκας* αντί *φώκιας* προέρχεται από τον τύπο *fókē*, γνωστό στα Αρβανίτικα της Ύδρας»).

22. Βάσει σκαριφήματος (με βασικές διαστάσεις) του Χρήστου Μυλωνά, το οποίο εκπονήθηκε κατά την διάρκεια αναγνωριστικής επίσκεψης, για πρώτη φορά, στον χώρο στις 8 Ιουνίου 1996, από τους Γ. Λώλο, Α. Μαρή και Χρ. Μυλωνά.

Αλλά η ενδεχόμενη αρχαιολογική διάσταση του Σπηλαίου της Φώκας, όπως και αυτή των σπηλαίων σε άλλα σημεία της Σαλαμίνας, στο Ξένο (Γκιαούρη), στο Στενό και στο Μπατσό και αλλού, θα είναι δυνατόν να διευκρινισθεί στο μέλλον μόνον μέσω της διενέργειας ανασκαφικής έρευνας στο εσωτερικό του και εντατικής επιφανειακής έρευνας στην ευρύτερη περιοχή του.

Με αφορμή την εξέταση των δύο σπηλαίων (Κανακίων και Φώκας), κρίνεται σκόπιμη η σύνοψη των γνωστών μέχρι στιγμής αρχαιολογικών δεδομένων της περιοχής.

Η κοιλάδα των Κανακίων συνιστά μία από τις καλλίτερα ερευνημένες περιοχές επί της νήσου, χάρις στην πολυετή ενασχόληση της Πανεπιστημιακής Ανασκαφής Σαλαμίνας (εικ. 3). Η πρωιμότερη εγκατάσταση στην κοιλάδα ανάγεται στον ορίζοντα της Νεώτερης-Τελικής Νεολιθικής περιόδου, λόγω των ιδιαίτερα ευνοϊκών συνθηκών που προσέφεραν η γειτνίαση με την θάλασσα και η πρόσβαση στα θαλάσσια δίκτυα επικοινωνίας, η ύπαρξη πηγών νερού (π.χ. στο Στεφηλούκο, στο Λουτρό και στον Άγ. Νικόλαο στα Λεμόνια²³), καλλιεργήσιμων εκτάσεων (στην κοιλάδα) και άπλετων περιοχών κατάλληλων για εκτροφή ζώων.

Από τις Νεολιθικές εγκαταστάσεις που έχουν εντοπισθεί στην περιοχή των Κανακίων ξεχωρίζει ο οικισμός στο Στεφηλούκο, ο οποίος εντοπίστηκε από την επιφανειακή έρευνα των ετών 2011-2012²⁴, στην ανατολική πλευρά της κοιλάδας των Κανακίων, και ερευνήθηκε περαιτέρω, μέσω της διάνοιξης δύο δοκιμαστικών τομών, κατά την ερευνητική περίοδο του 2017. Είναι ιδρυμένος σε βραχώδες, μακρόστενο ύψωμα, με κατεύθυνση από βορειοανατολικά προς νοτιοδυτικά, με τον κύριο οικισμό να καταλαμβάνει την νότια κλιτύ του. Στις δοκιμαστικές τομές εντοπίστηκε τμήμα τοίχου που εφάπτεται καθέτως σε ισχυρό ανάλημμα, καθώς και πιθανό δάπεδο-όριο καλύβας. Στα εντοπισθέντα ευρήματα περιλαμβάνεται λεπτή και χονδροειδής κεραμική του τέλους της Νεώτερης και της Τελικής Νεολιθικής περιόδου, λίθινα εργαλεία και άλλα αντικείμενα, οστρέινα αντικείμενα και πολλά όστρακα²⁵. Άλλες Νεολιθικές εγκαταστάσεις έχουν αναγνωρισθεί στο Μοναστήρι του Αγ. Νικολάου στα Λεμόνια, σε μικρό οροπέδιο στην περιοχή ανατολικά του Ιππικού Ομίλου (στα ανατολικά / νοτιοανατολικά της κοιλάδας των Κανακίων), στο Πυργιακόνι στα νοτιοανατολικά της ακρόπολης (στην θέση Στάνες) και στην ακρόπολη των Κανακίων²⁶.

Τα ευρήματα της Πρώιμης και της Μέσης Εποχής του Χαλκού δεν εμφανίζουν την διασπορά εκείνων της προηγούμενης Νεολιθικής περιόδου στην κοιλάδα των Κανακίων. Με εξαίρεση την ακρόπολη των Κανακίων, λίγα όστρακα της Πρωτοελλαδικής περιόδου έχουν σημειωθεί στο Μοναστήρι του Αγ. Νικολάου στα Λεμόνια²⁷. Για την

23. Για τις πηγές νερού, βλ. Πάλλας 1988, 108, σημ. 1 και 5, και 126-7.

24. Λώλος 2012, 9. Λώλος 2013, 9-10.

25. Μαραμπέα 2017, 17-20.

26. Λώλος 2012, 8-9. Μαραμπέα 2012, 161-2. Μαρή 2012.

27. Λώλος 2012, 8. Μαραμπέα 2012, 162.

κοιλάδα των Κανακίων προβάλλει έντονα η εικόνα της πύκνωσης του πληθυσμού επί της ακρόπολης στους αιώνες που ακολούθησαν το τέλος της Νεολιθικής εποχής.

Στην Μυκηναϊκή περίοδο, δεσπόζει το οικιστικό κέντρο των Κανακίων, το οποίο εξελίσσεται σε ηγεμονική έδρα της νήσου (της δυναστείας των Αιακιδών σύμφωνα με την αρχαία παράδοση) κατά τον 13^ο και αρχόμενο 12^ο αι π.Χ.²⁸. Η εκμετάλλευση της κοιλάδας των Κανακίων από τους κατοίκους της ακρόπολης είχε ως αποτέλεσμα την έντονη Υστερομυκηναϊκή παρουσία σε διάφορα σημεία:

α) Στην θέση-πλάτωμα Πυργιακόνι, πέρα από ένα οχύρωμα επί υψώματος για τον έλεγχο του Όρμου Πυργιακόνι, αναπτύχθηκε το νεκροταφείο της ακρόπολης, μαζί με ένα ιδιαίτερο λατρευτικό σύστημα, αποτελούμενο από τύμβο-κενοτάφιο, χαμηλή εξέδρα και μεγάλο κτήριο με υπόστυλη κεντρική αίθουσα, προορισμένο για λατρευτικές συναθροίσεις προς διαιώνιση της μνήμης εξέχοντος μέλους της ηγεμονικής ιεραρχίας²⁹.

β) Κάτω από την Νεολιθική ακρόπολη του Στεφηλούκου, έχουν τεκμηριωθεί δύο παράλληλοι παχείς και στιβαροί τοίχοι, σε μεγάλο μήκος, στον άξονα Α.-Δ., οι οποίοι φαίνεται ότι συνιστούν μέρος τεχνικού έργου, πιθανώτατα αντιπλημμυρικού³⁰. Μολονότι, η πρόσφατη διάνοιξη μίας δοκιμαστικής τομής στο βόρειο μέτωπο του βορείου εκ των δύο τοίχων δεν απέδωσε ποσότητα κεραμεικής (με την τελευταία να απουσιάζει πλήρως από το επίπεδο της θεμελίωσης του τοίχου), η απόδοση του έργου στην Μυκηναϊκή εποχή προβάλλει ως η πιθανότερη εκδοχή. Σε μία τέτοια περίπτωση, ο στόχος του έργου θα ήταν η διευθέτηση των υδάτων του χεμάρρου που πηγάζει στην περιοχή του Μοναστηριού του Αγ. Νικολάου στα Λεμόνια, ώστε να μην επηρεάζεται τμήμα της κοιλάδας από πλημμύρες³¹.

γ) Στο πλαίσιο της εκμετάλλευσης της κοιλάδος, Μυκηναϊκή κεραμική απαντά, σποραδικά ή πιο πυκνά, στην θέση Μελίσσια, κοντά στο σπήλαιο των Κανακίων, και σε ύψωμα στο βόρειο άκρο του παραθεριστικού οικισμού των Κανακίων³².

Οι ιστορικοί χρόνοι αντιπροσωπεύονται στην κοιλάδα των Κανακίων από το Κλασικό-πρώιμο Ελληνιστικό τέμενος στο Πυργιακόνι³³, από το Ελληνιστικό κεραμοποιείο κάτω από την βορειοδυτική κλιτύ της ακρόπολης,³⁴ από σποραδικά όστρακα των Κλασικών-Ελληνιστικών χρόνων στην θέση Μελίσσια, στην περιοχή

---

28. Για τον χαρακτήρα της Μυκηναϊκής ακρόπολης βλ. Lolos κ.ά. 2007. Μαραμπέα 2010. Λώλος και Μαραμπέα 2017, με προηγούμενη βιβλιογραφία.

29. Λώλος και Μαραμπέα 2017, με προηγούμενη βιβλιογραφία.

30. Οι τοίχοι αυτοί είχαν εντοπισθεί από τον Δ. Ι. Πάλλα (1994, 172) και τεκμηριώθηκαν περαιτέρω από την επιφανειακή έρευνα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

31. Μαραμπέα 2017, 20.

32. Λώλος 2014α, 7. Λώλος 2017α, 3-4.

33. Λώλος και Μαραμπέα 2017, με προηγούμενη βιβλιογραφία.

34. Λώλος 2014β.

του σπηλαίου των Κανακίων και στην βόρεια πλευρά του Όρμου των Κανακίων³⁵, από τις ποιμενικές/κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις (στάνες) της Υστεροελληνιστικής-πρώιμης Ρωμαϊκής περιόδου αμέσως νοτίως του Κλασικού τεμένους στο Πυργιακόνι (περιοχή «καταπατητών» των γαιών του τεμένους)³⁶ και από κεραμική της ίδιας περιόδου στο τμήμα της κοιλάδος βορείως της ακρόπολης³⁷.

ΣΠΗΛΑΙΑ MARKOVITS

Ομάδες σπηλαίων, στις «δυτικές περιοχές» και στο «νοτιώτερο άκρον» της Σαλαμίνας, καταγράφονται από τον πρωτοπόρο προϊστοριολόγο και εισηγητή της Σπηλαιολογίας στην Ελλάδα Adalbert Markovits, ο οποίος διενήργησε επιφανειακές έρευνες, μεταξύ άλλων, σε μεγάλα τμήματα της νήσου, το 1928, αλλά πιθανώτατα και αργότερα, σε αναζήτηση μαρτυριών από την Ανώτερη Προϊστορία, ιδίως λίθινων τέχνηρων δυνάμενων να αναχθούν στην αποκληθείσα Μεγαραία φάση (του τέλους της Ανώτερης Παλαιολιθικής-Μεσολιθικής, κατά τους νεώτερους μελετητές)³⁸.

Στην Μεγαραία φάση ο Α. Markovits έχει αποδώσει τέχνηρα ανάμεσα σε λίθινα εργαλειακά σύνολα (ανάμεικτα ή μη), τα οποία συνέλεξε σε τρεις θέσεις στην Σαλαμίνα: στην Κούλουρη, στο Μούλκι (σημερινό Αιάντειο) και στον Πύργο (ορεινή τοποθεσία, δυτικότερα)³⁹.

Στο μνημειώδες αδημοσίευτο έργο του *Οδηγός για τα σπήλαια της Ελλάδος, Τόμος 1, Από τον Κάτω Κόσμο της Ελλάδος (1^ο Τμήμα, Κεντρική Ελλάδα, Θεσσαλία, Ήπειρος, Εύβοια και Ιόνια)*, Αθήνα 1930⁴⁰ ο Markovits αναφέρεται εν συντομία στα σπήλαια που κατέγραψε στην Σαλαμίνα, ιδιαίτερα σε αυτά στο νοτιώτερο άκρο της νήσου, στην περιοχή Φάρου Κόχης-Περιστεριών, ως ακολούθως⁴¹:

35. Για τις θέσεις αυτές βλ. Λώλος 2014α, 7.

36. Λώλος 2015, 6-7. Λώλος 2016, 4-5.

37. Λώλος 2017β, 13-4.

38. Η φάση αυτή αντιπροσωπεύεται, κατά τον Markovits, από τα Στρώματα VII-IX στις ανασκαφείσες επιχώσεις του Σπηλαίου Ζαΐμη στην Κακή Σκάλα Μεγαρίδος. Για πρόσφατη σχετική συζήτηση, με βιβλιογραφία, βλ. Σάμψων 2010, 35-6.

39. Markovits 1931, 503. Ανάμεσα στα λίθινα ευρήματα, από τις δύο αναφερόμενες Σαλαμινακές θέσεις (εκ των τριών), που έχουμε μέχρι στιγμής εντοπίσει στην Συλλογή Α. Markovits, ξεχωρίζει ομάδα 9-10 πυριτολιθικών ομοιόχρωμων τέχνηρων από τον Πύργο. Ενδεχομένως, ανήκουν στην Μεσολιθική εποχή, σύμφωνα με ευγενώς προσφερθείσα γνώμη του Καθηγητή κ. Μιχαήλ Φωτιάδη, προκαταρκτική, πάντως και με πάσα επιφύλαξη, βασισμένη σε φωτογραφίες του συνόλου. Βλ. και άρθρο των υπογραφομένων «Προ-Νεολιθικές ανακαλύψεις του Adalbert Markovits στην Σαλαμίνα» (υπό προετοιμασία).

40. Το έργο αυτό (στην γερμανική) βρίσκεται, σήμερα, στο Αρχείο Α. Markovits, σε μορφές τυπογραφικών δοκιμών, μετά από τρεις (3) προσπάθειες έκδοσής τους από τον συγγραφέα κατά την δεκαετία του 1930.

41. Το σχετικό απόσπασμα παρατίθεται σε μετάφραση της Χρ. Μαραμπέα.

«Το νησί της Σαλαμίνας, αντιθέτως⁴², έχει μεγαλύτερο αριθμό σπηλαίων, ανάμεσα στα οποία, κυρίως εκείνα στα δυτικά μέρη, με μεγαλύτερη έκταση των προσβάσεων, και στην συνέχεια τα σπήλαια του νοτιώτερου άκρου, είναι τα πιο αξιόλογα.

Βρίσκονται κοντά στο νοτιώτερο ακρωτήριο και τον φάρο, ένα από αυτά περίπου 15 λεπτά προς τα βόρεια, ένα άλλο περίπου 50 μέτρα υψηλότερα και περίπου 200 μέτρα μακριά από το προαναφερθέν.

Μια ομάδα από 6 μικρότερα σπήλαια και ένα το οποίο κατοικείται από άγρια περιστέρια⁴³, είναι πάνω από το πρώτο σπήλι στο δρόμο από το φάρο προς το Μούλκι στην θάλασσα, σε ύψος περίπου 60 μέτρων πάνω από αυτό· στο βράχο είναι ορατές πολλές περισσότερες παράκτιες σπηλιές⁴⁴.

Αυτά τα σπήλαια έγιναν γνωστά στην βιβλιογραφία⁴⁵ από το γεγονός ότι σε ένα από αυτά ο Ευριπίδης συχνά αναζητούσε την μοναξιά και την διάθεση για ποίηση».

Από τις σύντομες αναφορές σε σπήλαια της περιοχής Φάρου Κόχης-Περιστερίων στο παραπάνω απόσπασμα, εκτιμούμε ότι ο Α. Markovits δεν έφθασε στο ταυτισμένο, πλέον, Σπήλαιο του Ευριπίδη στα Περιστερία, ευρισκόμενο σε υψόμετρο άνω των 110 μ. και αθέατο από την ακτή. Έτσι η πρώτη, βεβαιωμένη, διείσδυση αρχαιολόγου στο ιστορικό σπήλαιο, συνδυασμένη, μάλιστα, με περισυλλογή επιφανειακών οστράκων, καταγράφεται εκείνη που πραγματοποίησε η Βρετανίδα Sylvia Benton το 1932⁴⁶.

ΣΠΗΛΑΙΟ ΤΟΥ ΓΚΙΑΟΥΡΗ

Το Σπήλαιο του Γκιαούρη⁴⁷ βρίσκεται στην περιοχή Ξένο⁴⁸, σε βραχώδη έξαρση στις βόρειες υπώρειες του Ρέστι (ή Ρέστη)⁴⁹, απέναντι (για την ακρίβεια νοτιοανατολικώς) του Στενού (εικ. 14-15), με θέα προς τον κόλπο που σχηματίζεται από τις δύο

42. Εννοεί σε σχέση με την Αίγινα που προηγείται στην περιγραφή (Σ.τ.Μ.).

43. Αγριοπερίστερα ενδημούν ακόμη και σήμερα στην ανατολική βραχώδη πλαγιά της υψηλότερης εκ των δύο βραχονησίδων του Όρμου Περιστερία (Σ.τ.Μ.).

44. Εδώ αναφέρεται πιθανότατα σε μικρά σπήλαια (και έγκοιλα) στην απότομη βραχώδη ακτή στα νοτιοδυτικά του Όρμου Περιστερία (προς την κατεύθυνση του Φάρου της Κόχης). Συνάγεται, αβίαστα, από την σχετική περιγραφή, ότι σε ένα από αυτά τα θαλασσινά σπήλαια διέμεινε, με τους συνοδούς του, ο περιηγητής E. Dodwell, μετά την προσόρμιση του πλοίου του στα Περιστερία, στις 27 Σεπτεμβρίου 1805 (Dodwell 1819, 575-576) (Σ.τ.Μ.).

45. Με την λέξη «βιβλιογραφία» αναφέρεται, προφανώς, στην Ελληνική Γραμματεία (Σ.τ.Μ.).

46. Λώλος 1999, 289. Μαρή 2000, 22.

47. Για πρώτη αρχαιολογική επισήμανση και σχολιασμό βλ. Πάλλας 1994, 169, σημ. 4, 217-218 (μετά από ερευνητική επίσκεψη, με την συνοδεία του Γ. Λώλου, στα τέλη της δεκαετίας του 1980). Επίσης, Λώλος 2000 β, 43.

48. Για το τοπωνύμιο (από οικογένεια Ξένου) βλ. Πάλλας 1988, 112, 113, σημ. 11.

49. Για το τοπωνύμιο βλ. Πάλλας 1988, 114, σημ. 1.

μεγάλες χερσονήσους του βορειοδυτικού τμήματος της Σαλαμίνας, και σε αρκετή απόσταση από την θάλασσα (1,5 χλμ. περίπου σε ευθεία γραμμή).

Προς την βραχώδη περιοχή του Σπηλαιού του Γκιαούρη οδηγεί ήπιος ανηφορικός χωματόδρομος (η Οδός Σπηλιάς), κάθετος (στην αριστερή πλευρά) προς τον δημόσιο δρόμο, που συνδέει την πόλη της Σαλαμίνας (Κούλουρη) με τον οικισμό στο Ξένο. Στο τέρμα του χωματόδρομου, και ελαφρώς προς τα αριστερά, αναγνωρίζεται παχύ αρχαίο(;) ανάλημμα από ογκολίθους.

Το σπήλαιο, διαμορφωμένο σε σαθρό ασβεστολιθικό πέτρωμα, είναι 4-5 φορές μεγαλύτερο από το Σπήλαιο στο Στενό (βλ. παρακάτω). Αποτελείται από ευρύχωρο, ακανόνιστο ελλειψοειδή θάλαμο, διαστάσεων 14,50 x 15 μ. (κατά μέγιστον), με ηπίως αψιδωτή είσοδο προς τα δυτικά-βορειοδυτικά (εύρους 5,20-5,30 μ. και μεγ. ύψους στον μέσον 2,10 μ.)⁵⁰, ενώ το μέγιστο ύψος της θολωτής οροφής του θαλάμου φθάνει τα 4,10 μ.

Μπροστά από το στόμιο του σπηλαιού υπάρχει πλάτωμα διαμέτρου 10 μ. περίπου, που ορίζεται από χαμηλό περιβόλο (ξηρολιθιά) νεωτέρων χρόνων. Σε χαμηλότερα επίπεδα, ιδίως σε μεγάλη αδόμητη, ακόμη, έκταση, μέχρι τον δημόσιο δρόμο, απαντούν σποραδικά επιφανειακά όστρακα αγγείων ιστορικών χρόνων⁵¹.

Πέρα από την προφανή χρησιμοποίησή του ως περιστασιακού καταλύματος, ανά τους αιώνες, το σπήλαιο, λόγω του μεγάλου θαλάμου και του άνετου υπαίθριου χώρου μπροστά από την είσοδό του, θα ήταν εξαιρετικά κατάλληλο ως ποιμνιοστάσιο (στάνη). Τέτοια κτηνοτροφική χρήση του σπηλαιού μαρτυρείται τουλάχιστον για τα νεώτερα χρόνια⁵².

Δεν είναι καθόλου βέβαιο εάν το Σπήλαιο του Γκιαούρη ή κάποιο άλλο (επίσης «βαθύ»), ενδεχομένως σε μεγαλύτερη απόσταση από την Κούλουρη, στο βορειοδυτικό τμήμα της Σαλαμίνας, είναι αυτό που περιγράφεται σε απόσπασμα επιστολής (της 1^{ης} Ιανουαρίου 1817) του Μ. Η. Rouqueville προς τον αδελφό του Francois Rouqueville (1770-1838), περιηγητή, διπλωμάτη και συγγραφέα⁵³, στο οποίο αυτός και οι συνταξιδιώτες του βρήκαν καταφύγιο για ένα διάστημα⁵⁴, μετά από αναγκαστική προσόρμιση του σκάφους τους κάπου στην βορειοδυτική Σαλαμίνα, λόγω σφοδρής θαλασσοταραχής, στην διάρκεια του ταξιδιού τους από τις Κεγχρεές στον Πειραιά. Θεώρησε, μάλιστα, ότι επρόκειτο για το σπήλαιο-ησυχαστήριο του Ευριπίδη της αρχαίας παράδοσης, εφ' όσον πίστευε ότι δεν υπήρχε άλλο στην νήσο.

50. Για τις διαστάσεις βλ. και Πάλλας 1994, 217.

51. Βλ. και σχετική αναφορά στο Πάλλας 1994, 217.

52. Παλαιότερα, το σπήλαιο ήταν γνωστό στους κατοίκους της περιοχής ως «Στάνη Αργυρίου Τούτση», όπου μπορούσαν να διευθετηθούν (μέσα και έξω) μέχρι και 500 αιγοπρόβατα, κατά μαρτυρία του Θεόδωρου Τούτση, εγγονού του Αργυρίου Τούτση (1872-1960), κατοίκου, σήμερα, Αγίου Γεωργίου Στενού.

53. Rouqueville 1820, 62-3.

54. "Une caverne profonde ... fut notre asyle", όπως σημειώνει (Rouqueville 1820, 62).

Ο Δ. Ι. Πάλλας⁵⁵ προσπάθησε να εξηγήσει την ύπαρξη ενός τοπικού λαϊκού θρύλου, σύμφωνα με τον οποίο το συγκεκριμένο σπήλαιο ήταν ο τόπος γέννησης του Ευριπίδη, μέσω μίας διασταλτικής ερμηνείας της προέλευσης του σύγχρονου ονόματος του σπηλαίου («του Γκιαούρη»), στο πλαίσιο μίας περίπλοκης ιστορικής-γλωσσολογικής προσέγγισης και να συνδέσει, κάπως διστακτικά, το συγκεκριμένο σπήλαιο (Spella Gjaurit) με εκείνο (του Ευριπίδη) της φιλολογικής παράδοσης⁵⁶.

Το μόνο εμφανές, γνωστό έως σήμερα, αρχαίο κατάλοιπο, στην ευρύτερη περιοχή του Σπηλαίου του Γκιαούρη, είναι το υπόλειμμα κυκλικού πύργου (με εξωτ. διάμετρο 4,50-4,60 μ.) Κλασικών χρόνων, στην υψηλότερη βραχώδη κορυφή («τσούμπα») του Όρους Ρέστη (υψόμ. 260 μ.), την ύπαρξη του οποίου σημείωσε και ο W. E. McLeod⁵⁷. Πρόκειται για πύργο ελέγχου και μετάδοσης σημάτων, με εξαιρετη θέα προς τις ακτές της Μεγαρίδος, τον Πειραιά και τις δυτικές ακτές της Αττικής, συνδεόμενο/ ανταποκρινόμενο, μεταξύ άλλων, προς το φρουριακό σύμπλεγμα του Βουδόρου.

ΣΠΗΛΑΙΟ ΣΤΟ ΣΤΕΝΟ ΚΑΙ ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΒΟΥΔΟΡΟΝ

Ένα μικρό σχετικώς σπήλαιο (σπηλαιοβάραθρο) βρίσκεται στην περιοχή Στενό⁵⁸, επί της Χερσονήσου της Φανερωμένης στην βορειοδυτική Σαλαμίνα, συγκεκριμένα στα νότια της Ι. Μ. Φανερωμένης⁵⁹, και στα δυτικά της περιοχής του Αγίου Γεωργίου (εικ. 16-17). Αυτή η χερσονησοειδής προβολή της νήσου, έναντι των Μεγάρων, ταυτίζεται πλέον με ασφάλεια με το αρχαίο Βούδορον, κατά τους συγγραφείς (*ακρωτήριον*, κατά τον Θουκυδίδη, με ομώνυμο οχυρό, βλ. παρακάτω).

Το σπήλαιο εντοπίζεται στην ανατολική πλευρά πτύχωσης στην νότια βραχώδη κλιτύ της λοφοσειράς (ράχης) της χερσονήσου, στα Δ.-Ν.Δ. (και χαμηλότερα) της υψηλότερης κορυφής της (με υψόμ. 146 μ.)⁶⁰.

55. Πάλλας 1994, 217-8.

56. Ας σημειωθεί ότι η άποψη του Δ. Ι. Πάλλα διατυπώθηκε πριν από την έναρξη της συστηματικής ανασκαφής στο ιστορικό σπήλαιο στα Περιστέρια το 1994.

57. McLeod 1960, 317, σημ. 7. Το θεμέλιο του κυκλικού πύργου διατηρείται καλλίτερα στο βόρειο και δυτικό τόξο του, με 1-2 στρώσεις λίθων, και μέγ. σωζ. ύψος 0,80-0,85 μ. Σε απόσταση 3,50 μ. δυτικώς του πύργου είναι ορατή θεμελίωση τοίχου, φαινομένου μήκους 2,50 μ. και πάχους 0,80-0,85 μ., που δείχνει να σχηματίζει γωνία στο δυτικό άκρον του.

58. Για το τοπωνύμιο βλ. Πάλλας 1988, 112, σημ. 10.

59. Τα διάφορα, εντοιχισμένα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη και άλλα διάσπαρτα στοιχεία στον χώρο του Καθολικού και σε άλλα σημεία της Μονής Φανερωμένης (ανιδρυθείσας το 1670 από τον Όσιο Λαυρέντιο) δεν έχουν τύχει, μέχρι σήμερα, συνολικής και εμπειριστατωμένης επιστημονικής αντιμετώπισης και ερμηνείας.

60. Σύντομη αναφορά στο σπήλαιο αυτό (με ένδειξη της θέσης του σε χάρτη) έχει γίνει από τον W. E. McLeod (1960, 321, fig. 2) και τον Ε. Σ. Κρουστάλη (2010-2013, εικ. 2).

Η πρόσβαση σε αυτό είναι σχετικά εύκολη, εάν ακολουθήσει κανείς την ανηφορική Οδό Γ. Γεννηματά, στα δεξιά του δημόσιου παραλιακού δρόμου, που οδηγεί από τον Άγιο Γεώργιο στο πορθμείο της Φανερωμένης. Από το τέρμα της Οδού Γεννηματά πρέπει κανείς να συνεχίσει την ανάβαση στην απότομη κλιτύ προς τα βορειοδυτικά, μέχρι να φθάσει στο μικρό άνδρηρο μπροστά από την είσοδο του σπηλαιίου, που ανοίγεται στον ασβεστολιθικό βράχο και καλύπτεται, σήμερα, από πυκνή φυσική βλάστηση. Είναι στραμμένη προς τα ανατολικά-νοτιοανατολικά (προς τον μυχό του Όρμου του Αγ. Γεωργίου) και απέχει 14-15 μ. από το ανατολικό σκέλος αρχαίου οχυρωματικού περιβόλου (από αργούς λίθους), εκείνου των Dodwell-McLeod⁶¹, ο οποίος, στο τμήμα αυτό, διατηρείται σε ύψος 1-1,10-1,20 μ.

Σύντομη περιγραφή-διαστάσεις σπηλαιίου

Είσοδος, αψιδωτή. Μέγ. ύψος στο μέσον 2,20 μ. Εύρος 4 μ. Θάλαμος, ακανονίστου ελλειψοειδούς σχήματος. Στα αριστερά, βάραθρο, με βάθος μεγαλύτερο των 15 μ. Στα δεξιά, πατάρι, με «λουτρό», ελλειψοειδούς μορφής. Απόσταση, από την είσοδο στο απέναντι τοίχωμα, 7 μ. Απόσταση, από την αριστερή πλευρά στην δεξιά, 6,20-6,50 μ. Οροφή, θολοειδής-ελαφρώς δικλινής. Μέγ. ύψος 3 μ.

Το Σπήλαιο του Στενού, εξ αιτίας του μικρού μεγέθους του και της ιδιαίζουσας μορφολογίας του, ως σπηλαιοβάραθρου (έστω κατά ένα μέρος), δεν θα μπορούσε, να εξυπηρετήσει την σταθερή διατήρηση κοπαδιού αιγοπροβάτων στο εσωτερικό του⁶². Θα μπορούσε, βέβαια, να είχε αποτελέσει, κατά περιόδους, προσωρινό κατάλυμα κτηνοτρόφων ή κυνηγών.

Όπως και με τα υπόλοιπα σπήλαια, το Σπήλαιο στο Στενό θα πρέπει να θεωρηθεί εντός του όλου αρχαιολογικού πλαισίου της Χερσονήσου της Φανερωμένης (Βουδόρου), όπου τοποθετείται σημαντικό Αθηναϊκό *φρούριον* των Κλασικών χρόνων. Το φρούριο αυτό ήταν αρχικώς προορισμένο για τον έλεγχο των δύο λιμένων των Μεγάρων, της Νισαίας και της Μινώας, και για την αποτροπή και απόκρουση Μεγαρικών-Πελοποννησιακών επιθέσεων και αποβατικών επιχειρήσεων. Είναι ιδιαίτερώς γνωστό από ένα επεισόδιο στις αρχές του Πελοποννησιακού Πολέμου (429 π.Χ.), το οποίο αφηγείται ο Θουκυδίδης (II 93-94, III 51, 1-2) και έχει αποτελέσει θέμα μελέτης και εκτενούς σχολιασμού από περιηγητές, ιστορικούς και αρχαιολόγους από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα μέχρις σήμερα.

Η Χερσόνησος της Φανερωμένης, η πλησιέστερα ευρισκόμενη προς τις ακτές της Μεγαρίδος χερσόνησος της Σαλαμίνας, χωριζόμενη από την Μεγαρική περιοχή από στενότατο θαλάσσιο πέρασμα (το Στενό) θα έχρηζε, κατά καιρούς, αμυντικής

61. Για την σχέση του σπηλαιίου προς το οχύρωμα, βλ. McLeod 1960, fig. 2.

62. Μόνον ένα μικρό αριθμό ζώων, στο μπροστινό μέρος του και έξω, σε ακραία περίπτωση ξαφνικής κακοκαιρίας, και για λίγο χρόνο, σύμφωνα με τις μαρτυρίες απογόνων παλαιότερων κτηνοτρόφων της περιοχής, της Ελένης Τούτση-Δρίβα και του Ηλία Δρίβα.

θωράκισης και προστασίας από την Αθηναϊκή εξουσία και στις τρεις (3) πλευρές της (βόρεια, δυτική και νότια) και όχι μόνον σε μία από αυτές.

Έτσι, εκτιμούμε, εξηγείται το γεγονός ότι στην χερσόνησο έχει εντοπισθεί ένα εκτεταμένο και εντυπωσιακό σύνολο οχυρωτικών/φρουριακών δομών (εικ. 18-20), υπό τον έλεγχο του Αθηναϊκού κράτους κατά το μεγαλύτερο διάστημα της λειτουργίας τους, που μπορούν γενικώς να χρονολογηθούν στον προχωρημένο 5^ο και 4^ο αι. π.Χ.

Στο σύστημα αυτό εντάσσονται: Το οχύρωμα/οχυρωματικός περίβολος Dodwell-McLeod στην νότια πλευρά (του οποίου η αρχαιότητα δεν πρέπει να αμφισβητείται, εικ. 18), ο μεγάλος κυκλικός πύργος Velsen (εικ. 19-20), ο παρακείμενος μικρότερος κυκλικός πύργος McLeod και το οχύρωμα Velsen-Lolling-Maier, με δύο τετράγωνους πύργους, ως πιθανός ναύσταθμος (στην δυτική πλευρά), καθώς και το παραθαλάσσιο τείχος και το ανάχωμα Κρουστάλη (στην βόρεια πλευρά)⁶³.

Ως Βούδορον, θα πρέπει, επομένως, να εκληφθεί ολόκληρο το φρουριακό σύστημα/δίκτυο του ομωνύμου ακρωτηρίου, του οποίου τα επί μέρους (αλληλοδιάδοχα;) στοιχεία δεν είναι δυνατόν επί του παρόντος (δηλαδή χωρίς την διενέργεια εντατικής επιφανειακής έρευνας και ανασκαφής) να χρονολογηθούν επακριβώς.

Εξεταζόμενο εντός του αρχαιολογικού περιβάλλοντος του Κλασικού Βουδόρου, το σπήλαιο θα ήταν δυνατόν να χρησιμοποιείται τακτικά από τις φρουρές του Αθηναϊκού οχυρωματικού συμπλέγματος της χερσονήσου, ιδίως εκείνες της νότιας πλευράς, κατά τις περιόδους αυξημένης λειτουργίας του, στον ύστερο 5^ο αι. π.Χ. (πιθανώτατα και αργότερα), ως χώρος φύλαξης τροφίμων, προμηθειών και άλλων υλικών. Ένα θραύσμα Αττικού λύχνου⁶⁴, προερχόμενο από το παρακείμενο οχύρωμα McLeod και χρονολογούμενο στην εκατονταετία 375-275 π.Χ., αποτελεί, ίσως, μικρή ένδειξη για την προτεινόμενη, εδώ, ειδική χρήση του Σπηλαίου στο Στενό.

ΣΠΗΛΑΙΟ ΣΤΟ ΜΠΑΤΣΙ

Κατά την διάρκεια πρόσφατης χειμερινής οδοιπορίας (στις αρχές του 2018) οι υπογραφομένοι σημείωσαν την ύπαρξη σπηλαίου αρχαιολογικού ενδιαφέροντος στο κορυφαίο τμήμα του Όρους Μπατσί⁶⁵ στην βόρεια Σαλαμίνα, το οποίο συνέχεται προς το Όρος Αράπης (με υψόμεν. 214 μ.) στα νοτιοανατολικά, όπου και η περιοχή των εγκαταστάσεων, από τις αρχές της δεκαετίας του 1880, του Ναυστάθμου Σαλαμίνας⁶⁶.

63. Για μία σύνοψη και συζήτηση των στοιχείων που αφορούν στα οχυρωματικά κατάλοιπα επί της χερσονήσου (με βιβλιογραφία), βλ. McLeod 1960. McCredie 1966, 32-3. Langdon 2007, 119-20. Κρουστάλης 2010-2013.

64. Ober 1987, 225 (No. 19), fig. 13: k.

65. Για την πρόελευση του τοπωνυμίου, βλ. Πάλλας 1988, 112, σημ. 3.

66. Οι συγγραφείς του παρόντος άρθρου ενημέρωσαν την αρμόδια Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας του ΥΠ.Π.Ο.Α. για την επισήμανση αυτή, με αποστολή σύντομης αναφοράς

Το σπήλαιο εντοπίζεται (σε υψόμετρο 216 μ.) στην νότια πλευρά του δυτικού τμήματος του μεσαιού βραχώδους υψώματος, ενός εκ των τριών που βρίσκονται στο δυτικότερο τμήμα του ορεινού όγκου, αμέσως δυτικώς του μεγάλου διασέλου, ανοιγόμενου μεταξύ των δύο υψηλότερων κορυφών του Όρους, με υψόμ. 240 και 251 μ. (εικ. 21-23). Το διάσελο αυτό παρέχει πρόσβαση και στις δύο πλευρές του Όρους (βόρεια και νότια). Από το διάσελο διέρχεται παλαιότατος δρόμος, με τεθλασμένη πορεία, ενδεχομένως σε αρχαίο ίχνος, ο οποίος συνέδεε την πόλη της Σαλαμίνας (Κούλουρη) με την παραθαλάσσια περιοχή του Αγίου Νικολάου στην βόρεια πλευρά του Όρους Μπατσί.

Από την είσοδο του σπηλαιού παρέχεται εξαιρετική θέα προς τα δυτικά-νοτιοδυτικά: Προς τα αριστερά, βλέπει κανείς τμήμα του Κόλπου της Σαλαμίνας και προς τα δεξιά, το Βασιλικό, την Ψιλή Άμμο, την χερσόνησο της Φανερωμένης και τμήμα της Μεγαρίδας, με το στρατιωτικό αεροδρόμιο της Πάχης.

Η είσοδος του (ύψους 2,30 μ. και εύρους 8 μ.) είναι ηπίως αψιδωτή (εικ. 22-23). Ο θάλαμος είναι αρκετά ευρύχωρος, περίπου ελλειψοειδούς σχήματος (14 x 12 μ. περίπου). Στο εσωτερικό του υπάρχει κοπριά από την χρήση του χώρου ως στάνης, ενώ είναι εμφανείς και λάκκοι από δραστηριότητα λαθρανασκαφών.

Στο εσωτερικό του σπηλαιού δεν παρατηρούνται επιφανειακά όστρακα λόγω της σώρευσης κοπριάς ζώων. Σημειώσαμε, μόνον, σε χώματα προερχόμενα από λάκκο πρόσφατης λαθρανασκαφής θραύσματα λοπάδος, (Κλασικών-) Ελληνιστικών χρόνων, γνωστού τύπου των Αθηναϊκών εργαστηρίων, και θραύσμα τοιχώματος αγγείου Μεσαιωνικών ή Νεωτέρων χρόνων.

Εκτός σπηλαιού, μπροστά από την είσοδο, και στα διαδοχικά άνθηρα της βραχώδους και απότομης κλιτύς, αναγνωρίσαμε, σε αραιή διασπορά, θραύσματα αγγείων και κεράμων, χρονολογούμενα στην Νεώτερη-Τελική Νεολιθική (μεταξύ των οποίων και θραύσμα φιάλης), στην Υστεροελλαδική III Β-III Γ: πρώιμη (θραύσματα πιθανής πρόχου, σκυφοκρατήρα και πώματος μαγειρικού αγγείου, με προέλευση την Αττική και την Αίγινα, τα οποία βρίσκουν ακριβή παράλληλα στο υλικό από την Μυκηναϊκή ακρόπολη των Κανακίων και το λατρευτικό σύστημα στο γειτονικό Πυργιακόνι) και στην Κλασική-Ελληνιστική περίοδο (θραύσματα αμφορέα και άλλων αγγείων, προερχόμενα από την περιοχή του Σαρωνικού, και θραύσμα κεράμου).

Το σπήλαιο αυτό, αρκετά ευρύχωρο όπως είναι και ευρισκόμενο σε υπήνεμο μέρος, θα ήταν από την Αρχαιότητα κατάλληλο για σταβλισμό ζώων και για αποθήκευση προϊόντων και άλλων ειδών. Οι οικήσεις ήταν πιθανώς ανεπτυγμένες στα άνθηρα κάτω από αυτό, με δυνατότητα χρήσης των καλλιεργήσιμων εκτάσεων στα νότια και στα νοτιοδυτικά (ιδίως των περιοχών Γούβα Μπατσί, Βρωμοπούσι, Βασιλικό, Παλιάμπελα και Άγ. Γρηγόριος), καθώς και πρόσβασης στην θάλασσα μέσω του γειτονικού διασέλου.

(από 20.2.2018), συνοδευόμενη από ενδεικτική φωτογραφική τεκμηρίωση. Ακολούθως, το σπήλαιο εντάχθηκε στο πρόγραμμα αυτοψιών της Εφορείας σε σπήλαια της Σαλαμίνας.

Θα πρέπει να προστεθεί, εδώ, ότι στην απόκρημνη και άγρια βόρεια πλευρά του Όρους Μπατσι, επάνω από την έκταση του σημερινού οικισμού, με παλαιότερο πυρήνα την περιοχή της Μεταβυζαντινής εκκλησίας του Αγίου Νικολάου, υπάρχουν τέσσερα (4), τουλάχιστον, σπήλαια, σε υψηλά σημεία, ορατά από τον δημόσιο παραλιακό δρόμο, τα οποία αξίζει να ερευνηθούν, έστω προκαταρκτικώς, από την αρμόδια Εφορεία. Εκτιμούμε ότι δεν αποκλείεται να διατηρούν και κατάλοιπα Παλαιολιθικής χρήσης. Εδώ, το φυσικό ανάγλυφο, σε συνδυασμό με το γεωλογικό αποτύπωμα, θυμίζει, σε κάπως μικρότερη κλίμακα, την περιοχή της Κακιάς Σκάλας της Μεγαρίδος.

Άλλα καταγεγραμμένα στοιχεία που συνθέτουν την αρχαιολογική φυσιογνωμία του Όρους Μπατσι και σημειώνονται (με ερυθρό χρώμα) στην Εικόνα-Φύλλο XXI (αποτύπωση του 1889-1890) του έργου *Karten von Attika*, περιλαμβάνουν:

- Διαδοχικά αναλήμματα για την στήριξη ανδέρων (Terrasen Anlagen) στις βόρειες υπώρειες του Όρους, στα δυτικά και ανατολικά της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου, επίσης στις έσχατες ανατολικές υπώρειες, στα νοτιοανατολικά της Πέτρας του Καλόγερου.

- Θεμελιώσεις τοίχων (Grundmauer), σε σημείο κάτω από τις βορειοδυτικές υπώρειες του Όρους, αμέσως βορείως του δημοσίου παραλιακού δρόμου, στην περιοχή του μικρού χαμηλού ακρωτηρίου Σταυρός, δηλαδή του βορειότερου άκρου της Σαλαμίνας. Ευκρινή λείψανα αρχαίων τοίχων δεν αναγνωρίζονται, σήμερα, στο συγκεκριμένο σημείο, αλλά στο νότιο τμήμα του ακρωτηρίου απαντούν σποραδικά όστρακα εμπορικών αμφορέων και άλλων αγγείων Υστεροκλασικών/Ελληνιστικών χρόνων.

Συμπληρωματικά, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και κάποιες σχετικές παρατηρήσεις που έχει διατυπώσει ο Ι. Σαρρής, στο λήμμα «Σαλαμίνες» στην *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*⁶⁷. Μετά την αναφορά του σε «αξιόλογα αρχαία λείψανα βαθμίδων» στον Αράπη, σημειώνει ότι «τοιαῦται βαθμίδες ὡς και λείψανα πύργων διὰ τὰς ἀρχαίας φρουκτωρείας, εὐρίσκονται και εἰς σημεία τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ Όρους Πατσι». Με τον όρο «βαθμίδες», εδώ, ο συντάκτης προφανώς αναφέρεται στα βαθμιδωτά άνθηρα, τα οποία καταγράφονται στο σχετικό φύλλο των *Karten von Attika*.

Τέλος, για να συμπληρωθεί η αρχαιολογική εικόνα της περιοχής, αξίζει να γίνει μνεία της θέσης (υπό το όνομα Πέτρα του Καλόγερου), μικρής προβολής του Όρους Μπατσι στην θάλασσα, στην βορειοανατολική πλευρά της νήσου και σε αρκετή απόσταση στα ανατολικά της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου⁶⁸. Από την θέση αυτή διήρχετο, παλαιότερα, δρόμος που συνέδεε την περιοχή-ακτή Μπατσι με την περιοχή του Ναυστάθμου Σαλαμίνας.

Πρόκειται για βραχώδες και απότομο ύψωμα (με υψόμ. 55 μ.), στο ανατολικό τέρμα, ακριβώς, της ομαλότερης στενής, παράκτιας λωρίδας εδάφους, όπου έχει αναπτυχθεί ο σύγχρονος οικισμός Μπατσι.

67. Σαρρής ά.χ., 458.

68. Βλ. και Πάλλας 1994, 222-223, πίν. 78 α-β. Lolos 1996, 1240, 1245.

Στην δυτική-νοτιοδυτική κλιτύ του υψώματος διατηρείται εντυπωσιακός τεχνητός δρόμος, αρχαιότατης εμφάνισης, με ελισσόμενη πορεία συνολικού μήκους 82 μ. και πλάτους 2,30-2,90 μ., στηριζόμενος σε τέσσερα (4) αναλήμματα (ξηρολιθιές), των οποίων το ύψος κυμαίνεται από 2 μ. έως 4,90 μ. Στο κατώτερο τμήμα της δυτικής κλιτύς της Πέτρας του Καλόγερου, αμέσως κάτω από τον δρόμο, σημειώθηκαν, παλαιότερα, σποραδικά όστρακα αγγείων προϊστορικών και ιστορικών (Υστεροκλασικών/Ελληνιστικών) χρόνων.

ΣΠΗΛΑΙΟ LOLLING

Το 1876 ο επιφανής Γερμανός αρχαιολόγος Habbo Gerhard Lolling εντόπισε μικρό σπήλαιο στην ανατολική πλευρά του Όρους Αράπης, επάνω από τον σημερινό Ναύσταθμο του Πολεμικού Ναυτικού, κατά την διάρκεια ερευνών του επί της νήσου, εν προκειμένω της αναγνώρισης και ταύτισης του Αρχαϊκού ιερού της Αθηνάς Σκιράδος (και του ιερού του Ενυαλίου). Την θέση του σπηλαίου στα ανατολικά/βορειοανατολικά παλαιού δρόμου, που συνέδεε, μέσω στοιχειώδους διασέλου, τον Ναύσταθμο με την περιοχή Πέρδικα, στα ενδότερα, σημείωσε σε σκαρίφημα σε τετράδιο σημειώσεων του 1876 (εικ. 24), με τα αποτελέσματα των ερευνών του στην Σαλαμίνα και σε άρθρο του για τα μνημεία του Σκιραδίου στο Δελτίο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου των Αθηνών του ίδιου έτους⁶⁹. Το μόνο που μπορεί να επισημανθεί, επί του παρόντος, είναι η γειτνίαση του σπηλαίου αυτού με το μείζον σύμπλεγμα των Αρχαϊκών ιερών του Αθηναϊκού κράτους.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Πιστεύουμε ότι η προηγηθείσα σύντομη επισκόπηση-αποτίμηση των αρχαιολογικών δεδομένων από τα σπήλαια της Σαλαμίνας και την περιοχή τους μπορεί να προσφέρει χρήσιμες κατευθύνσεις με στόχο την μελλοντική συστηματική έρευνα ορισμένων εξ αυτών, ιδίως εκείνων που εντοπίζονται στο βόρειο τμήμα της νήσου, ώστε να αποτελέσουν πεδία της Αρχαιολογίας μεγάλων περιοχών: της Χερσονήσου του Ρέστη, της Χερσονήσου της Φανερωμένης και του Όρους Μπατσι.

69. Lolling 1876α και Lolling 1876β, Taf. VI. Για τα ιερά και την επιγραφή του Σκιραδίου άκρου βλ. επίσης Langdon 2007, 116-22. Stroszeck 2017, 32-7. Για την θέση του σπηλαίου βλ. και Stroszeck 2017, Taf. 1.2. Άλλη περίπτωση σπηλαίου στην περιοχή της Αττικής, το οποίο επισκέφθηκε ο Lolling και ταύτισε με το αναφερόμενο από τον Πausanία ως Σπήλαιο του Πανός, ήταν στην Οινόη του Μαραθώνος (Lolling 1876γ, 72-4).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ ΚΑΙ ΟΨΙΑΝΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΚΑΝΑΚΙΩΝ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΑΥΤΟ*Εσωτερικό σπηλαίου*

1. (εικ. 10 α-β: 1)

Θραύσμα απεστρογγυλευμένου χείλους, με ανεπαίσθητη αυλάκωση εσωτερικά, και λαιμού ευρύστομου αγγείου, με τμήμα κατακόρυφης ταινιωτής λαβής, με μεσαία αυλάκωση κατά μήκος. Διάμ. χ. περ. 20, πάχος λ. 0,9-1, πλάτος λ. 4,4-4,5 εκ.

Πυρήνας τεφροπράσινος έως σκοτεινός τεφρός (Gley 1, 10 Y 6/1-N/4), επιφάνειες με κυμαινόμενη χρωματική διαβάθμιση, ανοικτού ερυθρού (2.5 YR 6/8), στην κάτω επιφάνεια της λαβής, έως ερυθρού χρώματος (2.5 YR 4/6), στην άνω επιφάνεια, και ανοικτού ερυθροκάστανου έως ανοικτού ερυθρού χρώματος (2.5 YR 6/4-6/6) στο εσωτερικό του λαιμού. Χωρίς επίχρισμα. Ίχνος κόλλησης της λαβής στο χείλος.

Απλαστικές ύλες: *συχνότητα*: περίπου 5%, *μέγεθος*⁷⁰: 0,5-1, *σχήμα*: υποστρογγυλεμένες-γωνιώδεις, *είδη*: κυρίως σκοτεινόχρωμες.

Μεσαιωνικών χρόνων.

Έμπροσθεν εισόδου σπηλαίου

2. (εικ. 10 α-β: 2)

Θραύσμα τοιχώματος ανοικτού αγγείου. Μέγ. σωζ. διαστ. 2,3 x 2,5 εκ.

Πυρήνας ερυθρός (2.5 YR 4/8), εσωτερική επιφάνεια ερυθρή (περίπου 2.5 YR 5/6), εξωτερική ερυθροκάστανη (περίπου 2.5 YR 5/4). Επιφάνειες εξομαλυσμένες, με αυτό-επίχρισμα, εσωτερική περισσότερο αδρή, εξωτερική με ανεπαίσθητη ανωμαλία.

Απλαστικές ύλες: περίπου 3%.

Νεολιθικών χρόνων.

3. (εικ. 10 α-β: 3)

Θραύσμα τοιχώματος ανοικτού αγγείου. Μέγ. σωζ. διαστ. 3,2 x 3 εκ.

Πυρήνας και εξωτερική επιφάνεια πολύ σκοτεινού τεφρού έως μελανού χρώματος (2.5 Y 3/1-2.5/1), εσωτερική σκοτεινή τεφρή (2.5 Y 4/1). Επιφάνειες εξομαλυσμένες, χωρίς (διατηρηθέν;) επίχρισμα. Ελαφρά οριζόντια νεύρωση εξωτερικά.

Απλαστικές ύλες: > 3% (μεταξύ αυτών, ανδρειακές μάζες).

Νεολιθικών χρόνων.

---

70. Σε χιλιοστά.

Περιοχή κάτω από το σπήλαιο

1. (εικ. 11: 1)

Θραύσμα τοιχώματος χονδροειδούς αγγείου. Μέγ. σωζ. διαστ. 2,5 x 1,5, πάχ. 0,8 εκ. Πυρήνας ανοικτός καστανοπράσινος (2.5 Υ 5/4), εξωτερική επιφάνεια ανοικτή καστανοπράσινη (2.5 Υ 5/4) έως ερυθρή (περίπου 2.5 ΥR 5/8), εσωτερική καστανή (περίπου 7.5 ΥR 5/3), επιφάνειες εξαιρετικά φθαρμένες.

Απλαστικές ύλες: *συχνότητα*: 15-20%, *μέγεθος*: 0,5-1, *κοκκομετρική διαβάθμιση*: μέτρια, *είδος*: σχιστολιθικές και λευκές κρυσταλλικές.

Προϊστορικών (Νεολιθικών;) χρόνων.

2. (εικ. 11: 2)

Θραύσμα τοιχώματος χονδροειδούς αγγείου. Μέγ. σωζ. διαστ. 2,5 x 2,5, πάχ. 0,9 εκ. Πυρήνας σκοτεινός τεφρός, εξωτερική επιφάνεια ερυθρή (περίπου 2.5 ΥR 5/6), εσωτερική καστανή (χωρίς ταύτιση), επιφάνειες εξαιρετικά φθαρμένες.

Απλαστικές ύλες: *συχνότητα*: 20%, *μέγεθος*: 0,5-1, *σχήμα*: υποστρογγυλεμένες-γωνιώδεις, *κοκκομετρική διαβάθμιση*: μέτρια, *είδος*: κυρίως λευκές και μαύρες κρυσταλλικές.

Προϊστορικών (Νεολιθικών;) χρόνων.

3. (εικ. 11: 3)

Θραύσμα κατακόρυφης κυλινδρικής λαβής χονδροειδούς αγγείου. Διάμ. 1,6 εκ.

Πυρήνας και επιφάνειες ανοικτού ερυθροκάστανου χρώματος (5 ΥR 6/4), με λίγα ίχνη καύσης.

Αιγινήτικος πηλός μαγειρικών και παρεμφερών αγγείων.

Υστεροελλαδικών χρόνων.

Θραύσματα τοιχωμάτων αγγείων, Προϊστορικών πιθανότατα χρόνων

4. (εικ. 11: 4): 4,8 x 3,8 x 0,9 εκ., πιθανότατα ανοικτού αγγείου. Εσωτερική επιφάνεια ερυθρή (περίπου 10 R 6/8-5/8), εξωτερική ερυθροκάστανη (περίπου 5 ΥR 4/4) έως ανοικτή τεφροπράσινη (10 Υ 6/2). Επιφάνειες αδρές, χωρίς επίχρισμα.

5. (εικ. 11: 5): 2,4 x 2,4 x 0,5 εκ. Πυρήνας ανοικτός τεφρός, επιφάνειες ερυθρές (2.5 ΥR 6/8-5/8), εσωτερική επιφάνεια φθαρμένη, εξωτερική εξομαλυσμένη, χωρίς επίχρισμα.

6. (εικ. 11): 2,3 x 2,3 x 0,8, εκ. πιθανότατα κλειστού αγγείου. Εσωτερική επιφάνεια ερυθρή (10 R 5/6), αδρή, χωρίς επίχρισμα, εξωτερική ερυθροκίτρινη (περίπου 5 ΥR 6/6), εξομαλυσμένη, χωρίς επίχρισμα.

7. (εικ. 11: 7)

Θραύσμα τοιχώματος μικρού ανοικτού μελαμβαφούς αγγείου. Μέγ. σωζ. διαστ. 1,7 x 1,5 εκ.

Αττικός πηλός.

Κλασικών χρόνων.

8. (εικ. 11: 8)

Θραύσμα λαιμού μικρού κλειστού αγγείου. Μέγ. σωζ. διαστ. 3,1 x 3,2 εκ.

Πυρήνας καστανός, εξωτερική επιφάνεια ερυθρή (2.5 YR 5/6), εσωτερική ερυθροκίτρινη (περίπου 5 YR 6/6), επιφάνειες φθαρμένες.

Απλαστικές ύλες: *συχνότητα*: 30% περίπου, *μέγεθος*: έως 1, *κοκκομετρική διαβάθμιση*: μέτρια-καλή, *είδος*: κυρίως ασημένιος μαρμαρυγίας, λιγότερες ανοιχτόχρωμες και σκούρες κρυσταλλικές και ασβεστιτικές μάζες.

Ρωμαϊκών χρόνων.

9. (εικ. 11: 9)

Θραύσμα τοιχώματος κλειστού αγγείου. Μέγ. σωζ. διαστ. 3,9 x 2,8 εκ.

Πηλός πολύ ανοικτός καστανός (10 YR 8/3).

Δέσμη λεπτών, οριζοντίων, εγχάρακτων γραμμών εξωτερικά.

Νεωτέρων χρόνων.

10. (εικ. 11: 10)

Θραύσμα κεράμου. Μεγ. σωζ. διαστ. 8,1 x 7, πάχ. 1,6 εκ.

Πηλός καστανός (7.5 YR 5/4).

Απλαστικές ύλες: *συχνότητα*: 15-20%, *μέγεθος*: έως 5-6, *κοκκομετρική διαβάθμιση*: φτωχή, *σχήμα*: κυρίως υπογωνιώδεις-γωνιώδεις, *είδος*: κυρίως καστανά χαλίκια.

Ιστορικών χρόνων.

11. (εικ. 11: 11)

Απολέπισμα οψιανού.

Μέγ. σωζ. διαστ. 1,6 x 1,4 εκ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γιαννόπουλος 2000: Β. Γιαννόπουλος, «Γεωλογικά στοιχεία για το 'Σπήλαιο του Ευριπίδη' στη Σαλαμίνα», *Επτάκυκλος* 15, 2000, 15-7.
- Γιοχάλας 2006: Τ. Γιοχάλας, *Ύδρα: Λησμονημένη Γλώσσα*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2006.
- Curtius και Kaupert 1895: E. Curtius και J.A. Kaupert *Karten von Attika in 1:100.000, Sect. Salamis (No. 4)*, Verlag von Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), Berlin 1895.
- Dodwell 1819: E. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece During the Years 1801, 1805 and 1806*, Vol. I, London 1819.
- Κρουστάλης 2010-2013: Ε.Σ. Κρουστάλης, «Παραθαλάσσιες οχυρώσεις στη Σαλαμίνα», *ΗΟΡΟΣ* 22-25, 2010-2013, 209-23.
- Langdon 2007: M. Langdon, "Lolling's Topographical Work on Salamis", στο Κ. Fittschen (επιμ.), *Historische Landeskunde und Epigraphik in Griechenland. Akten des Symposiums veranstaltet aus Anlass des 100. Todestages von H.G. Lolling (1848-1894), in Athen von 28. Bis 30.9.1994*, Munster, Scriptorium, 2007, 109-22.
- Lazaridis κ.ά. 2017: I. Lazaridis, A. Mittnik, N. Patterson, S. Mallick, N. Rohland, S. Pfrengle, A. Furtwängler, A. Peltzer, C. Posth, A. Vasilakis, P.J.P. McGeorge, E. Konsolaki-Yannopoulou, G. Korres, H. Martlew, M. Michalodimitrakis, M. Özsait, N. Özsait, A. Papatthanasiou, M. Richards, S. A. Roodenberg, Y. Tzedakis, R. Arnott, D.M. Fernandes, J.R. Hughey, D.M. Lotakis, P.A. Navas, Y. Maniatis, J. A. Stamatoyannopoulos, K. Stewardson, Ph. Stockhammer, R. Pinhasi, D. Reich, J. Krause και G. Stamatoyannopoulos, "Genetic origins of the Minoans and the Mycenaeans", *Nature*, doi: 10.1038/nature23320 (Supplementary information), 2017.
- Lolling 1876α: H.G. Lolling, *Aufzeichnungen und Notizen 29. Athen, Attika, saronischer Golf und Diverses*, 1876.
- Lolling 1876β: H.G. Lolling, "Topographische Studien II. Der Tempel der Athene Skiras und das Vorgebirge Skiradion", *Mitteilungen des deutschen Archäologischen Institutes in Athen*, 1876, 128-38.
- Lolling 1876α: H.G. Lolling, "Topographische Studien I. Zur Topographie von Marathon", *Mitteilungen des deutschen Archäologischen Institutes in Athen*, 1876, 68-94.
- Lolos 1994: Y. Lolos, "Aiantos polis: New evidence for Mycenaean presence on the island of Salamis", στο E. De Miro, L. Godart και A. Sacconi (επιμ.), *Atti e Memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia*, Roma, 1994, 1239-1247.
- Lolos κ.ά. 2007: Y. Lolos, Chr. Marabea και V. Oikonomou, "Ajax's capital. The seat of the maritime kingdom of Salamis", στο C. Pepe (επιμ.), *Men, Lands and Seas, L' archeologia nel mare, Atti del Convegno, Napoli, 27-28 Giugno 2006*, Università degli studi Suor Orsola Benincasa, Napoli 2007, 114-127.
- Λώλος 1999: Γ. Λώλος, «'Σπήλαιον αναπνοήν έχον ες τη θάλασσαν': το Σπήλαιο του Ευριπίδη στη Σαλαμίνα», *Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τόμος ΚΣΤ', 1999, 287-326.

- Λώλος 2000α: Γ. Λώλος «Το Σπήλαιο του Ευριπίδη: Ταφικό μνημείο της Μυκηναϊκής εποχής», *Επτάκυκλος* 15, 2000, 29-32.
- Λώλος 2000β: Γ. Λώλος: «Το ιστορικό σπήλαιο της Σαλαμίνας, ησυχαστήριο και ηρώων του Ευριπίδη: Φιλολογικές μαρτυρίες και αρχαιολογικές αποδείξεις», *Επτάκυκλος* 15, 2000, 39-50.
- Λώλος 2001: Γ. Λώλος, «Σαλαμινιακές έρευνες, 1998-2000: Μέρος Α' , Το Ιερό του Διονύσου υπό το Σπήλαιο του Ευριπίδη», *Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τόμος ΚΘ', 2001, 113-165.
- Λώλος 2009: Γ. Λώλος, «Ιχθυοτροφείο στην περιοχή Κανακίων: Απειλή για το περιβάλλον, την ιστορικότητα και την ανάδειξη του τόπου», *Ακάμας, Δελτίο του Ομίλου Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας* 3, 2009, 31-2.
- Λώλος 2009β: Γ. Λώλος, «Σπήλαιο της Φώκας», *Ακάμας, Δελτίο του Ομίλου Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας* 3, 2009, 33.
- Λώλος 2010: Γ. Λώλος, «Ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες στην νότια Σαλαμίνα κατά το 2009, Μέρος Α' », *Ακάμας, Δελτίο του Ομίλου Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας* 4, 2010, 2-9.
- Λώλος 2012: Γ. Λώλος, «Ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες στην νότια Σαλαμίνα κατά το 2011, Μέρος Α' », *Ακάμας, Δελτίο του Ομίλου Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας* 6, 2012, 2-10.
- Λώλος 2013: Γ. Λώλος, «Ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες στην νότια Σαλαμίνα κατά το 2012, Μέρος Α' », *Ακάμας, Δελτίο του Ομίλου Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας* 7, 2013, 2-10.
- Λώλος 2014α: Γ. Λώλος, «Ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες στην νότια Σαλαμίνα κατά το 2013, Μέρος Α' », *Ακάμας, Δελτίο του Ομίλου Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας* 8, 2014, 2-7.
- Λώλος 2014β: Γ. Λώλος, «Ελληνιστικό κεραμοποιείο στη Σαλαμίνα», *Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα, 5-9 Μαΐου 2009*, Αθήνα, 2014, 659-660.
- Λώλος 2015: Γ. Λώλος, «Ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες στη νότια Σαλαμίνα κατά το 2014, Μέρος Α' », *Ακάμας, Δελτίο του Ομίλου Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας* 9, 2015, 2-8.
- Λώλος 2016: Γ. Λώλος, «Ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες στη νότια Σαλαμίνα κατά το 2015, Μέρος Α' », *Ακάμας, Δελτίο του Ομίλου Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας* 10, 2016, 2-5.
- Λώλος 2017α: Γ. Λώλος, «Ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες στη νότια Σαλαμίνα κατά το 2017», *Ακάμας, Δελτίο του Ομίλου Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας* 11, 2017, 12-4.
- Λώλος 2017β: Γ. Λώλος, «Ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες στη νότια Σαλαμίνα κατά το 2016», *Ακάμας, Δελτίο του Ομίλου Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας* 11, 2017, 2-5.
- Λώλος και Μαραμπέα 2017: Γ. Λώλος και Χρ. Μαραμπέα, «Νεώτερα δεδομένα από την ανασκαφή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στην περιοχή της πρωτεύουσας του Μυκηναϊκού βασιλείου της Σαλαμίνας», *Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τόμος ΜΓ'-ΜΔ', 2017, 433-65.
- Μαραμπέα 2010: Χρ. Μαραμπέα, *Το Ανατολικό Κτηριακό Συγκρότημα ΙΑ-ΙΒ-ΙΔ στη Μυκηναϊκή ακρόπολη στα Κανάκια Σαλαμίνας: Περιεχόμενο και λειτουργία*, Διδ. Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2010 (<http://thesis.ekt.gr/21813>).
- Μαραμπέα 2012: Χρ. Μαραμπέα, «Η εγκατάλειψη της Μυκηναϊκής ακρόπολης στα Κανάκια Σαλαμίνας: Μαρτυρίες από το Ανατολικό Συγκρότημα και άλλα οικοδομήματα», στο Γ.

- Λώλος (επιμ.), *Σαλαμίς Ι, Συμβολή στην Ιστορία και Αρχαιολογία του Σαρωνικού, Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Παράρτημα Αρ. 83, 2012, 161-217.
- Μαραμπέα 2017: Χρ. Μαραμπέα, «Ανασκαφικές έρευνες στη νότια Σαλαμίνα, 2017: Ακρόπολη, Πυργιακόνι, Στεφηλούκο, Κοιλιάδα Κανακίων», *Ακάμας, Δελτίο του Ομίλου Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας* 11, 2017, 15-21.
- Μαραμπέα υπό προετοιμασία: Χρ. Μαραμπέα, *Το Σπήλαιο του Ευριπίδη στα Περιστέρια Σαλαμίνας: Η Μυκηναϊκή χρήση*, υπό προετοιμασία.
- Μαρή 2000: Α. Μαρή, «Η Νεολιθική κεραμική από το Σπήλαιο του Ευριπίδη», *Επτάκυκλος* 15, 2000, 21-6.
- Μαρή 2001: Α. Μαρή, *Η Νεολιθική εποχή στον Σαρωνικό. Μαρτυρίες για τη χρήση του Σπηλαίου του Ευριπίδη με βάση την κεραμική της Νεώτερης και Τελικής Νεολιθικής*, Αδημ. Διδ. Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2001.
- Μαρή 2012: Α. Μαρή, «Νεολιθικής Σαλαμίνας συνέχεια: Η περίπτωση του οικισμού των Κανακίων», στο Γ. Λώλος (επιμ.), *Σαλαμίς Ι, Συμβολή στην Ιστορία και Αρχαιολογία του Σαρωνικού, Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Παράρτημα Αρ. 83, 2012, 67-93.
- Markovits 1931: A. Markovits, *Beiträge zur Urgeschichte Hellas: eine neolithische Muschelhaufenstation und die ersten paläolithischen Funde in situ Griechenlands aus einer Höhle bei Megara, II. Teil*, Wien, 1931.
- McCredie, J. R. 1966: J. R. McCredie, “Fortified Military Camps in Attica”, *Hesperia, Suppl.* 11, 1966.
- McLeod 1960: W. E. McLeod, “Boudoron, An Athenian Fort on Salamis”, *Hesperia* 29, 1960, 316-23.
- Ober 1987: J. Ober, “Pottery and Miscellaneous Artifacts from Fortified Sites in Northern and Western Attica”, *Hesperia* 56, 1987, 197-227.
- Πάλλας 1988: Δ. Πάλλας, «Βροκή<*Βοϊκή, Σαλαμίνας τοπωνυμικά-τοπογραφικά-ιστορικά», *Αθηνά* 80, 1988, 99-135.
- Πάλλας 1994: Δ. Πάλλας, «Αρχαιολογικές επισημάνσεις στη Σαλαμίνα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, Τόμος 42 (1987) Μελέτες (Αθήνα 1994) 169-230.
- Rouqueville 1820: F.C.H.L. Rouqueville, *Voyage dans la Grèce*, Vol. IV, Paris 1820.
- Σάμψων 2010: Α. Σάμψων *Μεσολιθική Ελλάδα, 9000-6500 π.Χ.*, Εκδόσεις Ίων, Αθήνα 2010.
- Σαρρής ά.χ.: Ι. Σ. Σαρρής, «Σαλαμίς», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμος ΚΑ, Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ» Ε.Π.Ε., 457-8.
- Stroszeck, J. 2017: J. Stroszeck, “Bemerkungen zu Kulten und Heiligtümern auf der Insel Salamis I”, στο H. Frielinghaus και J. Stroszeck (επιμ.), *Kulte und Heiligtümer in Griechenland, Neue Funde und Forschungen*, Bibliopolis, 2017, 9-52.

YANNOS G. LOLOS AND CHRISTINA MARABEA
e-mail: ilolos@uoi.gr, chrmarabea@hotmail.com

AN OVERVIEW OF CAVE-USE IN SALAMIS: ENVIRONMENT AND ARCHAEOLOGY

ABSTRACT

This paper, dedicated to the memory of Adalbert Markovits (1897-1941), is a survey of known caves of certain or potential archaeological value on the island of Salamis in the Saronic Gulf. The archaeological and other evidence for their function, from prehistoric to modern times, is summarized and assessed within the topographical and archaeological context of these caves. Their geomorphological features are also briefly presented in this article.

Emphasis is placed on the discussion of cave-use in the south part of Salamis, with particular reference to caves excavated or surveyed by the Archaeology Unit of the University of Ioannina over the past 25 years, in the areas of Kanakia and Peristeria, best known from the discoveries made in the Cave of Euripides and its surroundings in 1994-2000.

The documentation of ancient and later cave-use in northern Salamis relies on the existing surface or other evidence from four (4) caves and their vicinity, on the mountain ridges of Restis, Phaneromeni (ancient Boudoron), Batsi and Arapis. It is hoped that their treatment in the context of this paper may perhaps offer some useful directions towards future systematic research in these northern fields of Salamis.

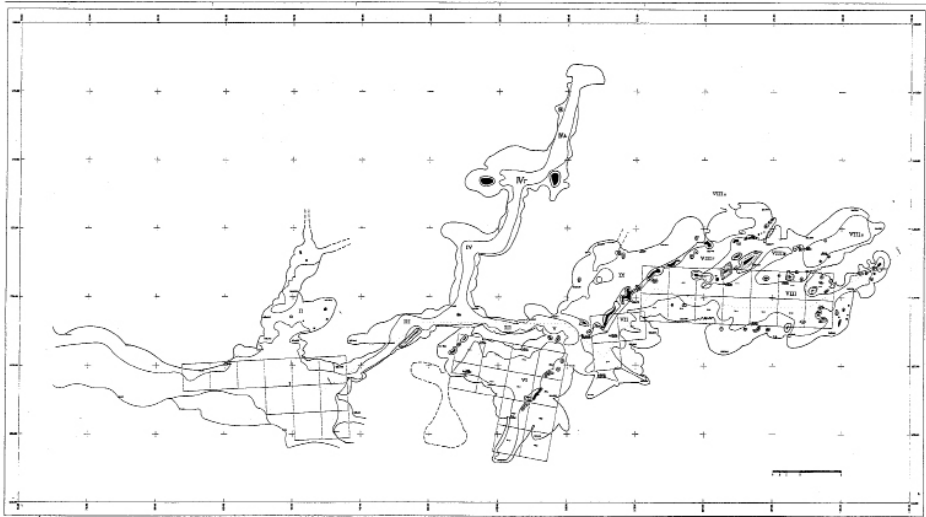
Εικ. 1. Χάρτης της Σαλαμίνας, με τις θέσεις των σπηλαίων
 (1: Σπήλαιο Ευριπίδη, 2: Σπήλαιο Κανακίων, 3: Σπήλαιο Φώκας, 4: Σπήλαιο Γκιαούρη,
 5: Σπήλαιο Στενού, 6: Σπήλαιο Lolling, 7: Σπήλαιο Μπατσί).

Εικ. 2. Σαλαμίς, περιοχή Περιστερία.
 (1: Σπήλαιο Ευριπίδη, 1α: Ιερό Διονύσου, 1β: Οχυρό, 1γ: υπόλειμμα δρόμου).

Εικ. 3. Σαλαμίς, περιοχή Κανακία. 2: Σπήλαιο Κανακίων, 2α: Νεολιθική εγκατάσταση, 2β: Αγ. Νικόλαος στα Λεμόνια, 2γ: περιοχή Ιππικού Ομίλου, 2δ: Μελίσσια, 2ε: Στεφηλούκο, 2στ: αντιπλημμυρικό έργο, 2ζ: Στάνες, 3: Σπήλαιο Φώκας (Η ακρόπολη των Κανακίων και το Πυργιακόνι σημειώνονται με πολύγωνα).

Εικ. 4. Σαλαμίς, Σπήλαιο Ευριπίδη. Κάτοψη.

Εικ. 5. Σαλαμίς,
Σπήλαιο Ευριπίδη.
Άποψη του Θαλάμου 8.

Εικ. 6. Σαλαμίς, Σπή-
λαιο Ευριπίδη.
Άποψη του Θαλάμου 4.

Εικ. 7. Σαλαμίς,
Περιστέρια. Άποψη
αναλημματικού τοίχου
δρόμου, από τα νότια.

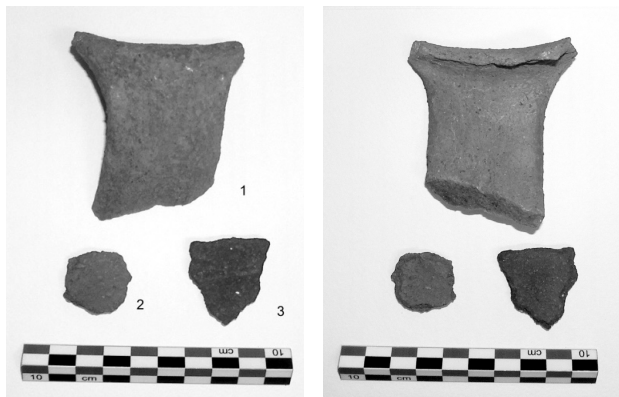
Εικ. 8. Σαλαμίς,
Κανάκια. Αποψη
του Σπηλαίου των
Κανακίων, από τα
νοτιοανατολικά.

Εικ. 9. Σαλαμίς,
Σπήλαιο Κανακίων.
Άποψη του σπηλαίου,
από τα νοτιοανατολικά.

Εικ. 10 α-β. Σαλαμίς,
Σπήλαιο Κανακίων.
Θραύσματα αγγείων
εκ περισυλλογής από
το εσωτερικό και την
περιοχή έμπροσθεν
του σπηλαίου.

Εικ. 11. Σαλαμίς, Σπήλαιο Κανακίων. Θραύσματα αγγείων και απολέπισμα οσιανού, εκ περισυλλογής από την πλαγιά κάτω από το σπήλαιο.

Εικ. 13. Σαλαμίς, Σπήλαιο Φώκας. Άποψη της εισόδου του σπηλαίου, από τα νότια.

Εικ. 12. Σαλαμίς. Άποψη του Ακρωτηρίου Πετρίτης, με το Σπήλαιο της Φώκας, από τα νοτιοανατολικά.

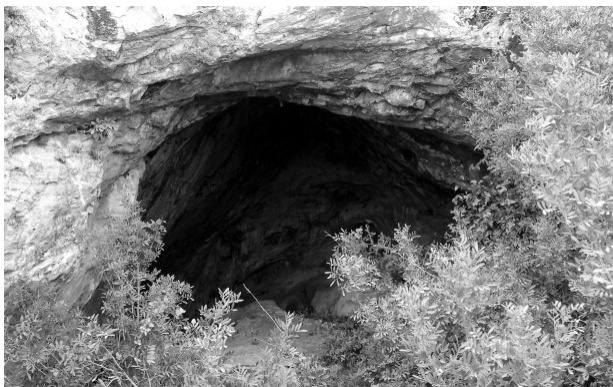
Εικ. 14. Σαλαμίς,
Άποψη του Σπηλαίου
του Γκιαούρη, από τα
νοτιοδυτικά.

Εικ. 15. Σαλαμίς,
Σπήλαιο Γκιαούρη.
Άποψη της εισόδου
του σπηλαίου, από
τα δυτικά.

Εικ. 16. Σαλαμίς,
Άποψη του
Σπηλαίου του
Στενού, από τα
ανατολικά.

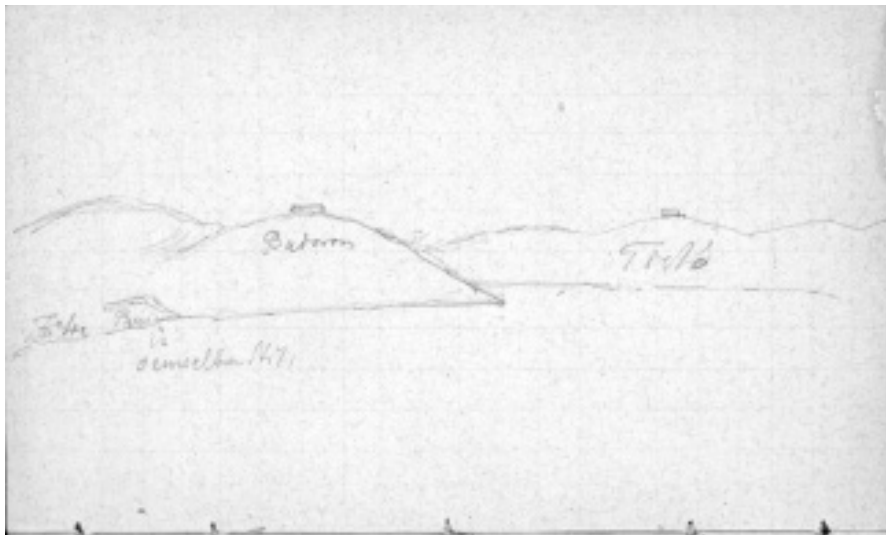

Εικ. 17. Σαλαμίς, Σπήλαιο Στενού. Άποψη του θαλάμου του σπηλαίου, από τα ανατολικά.

Εικ. 18. Σαλαμίς, Χερσόνησος Φανερωμένης, Στενό. Άποψη τμήματος του ανατολικού σκέλους του οχρωματικού περιβόλου Dodwell-McLeod, από τα νοτιοανατολικά, πλησίον του σπηλαίου.

Εικ. 19. Σαλαμίς, Χερσόνησος της Φανερωμένης. Άποψη του ακραίου τμήματος της Χερσονήσου (Βουδόρου), από τα βόρεια, σε σκαρίφημα του Η. G. Lolling. Στα αριστερά: οχύρωμα στην περιοχή του πορθμείου. Στο μέσον: ο κυκλικός πύργος Velsen. Στα δεξιά: κυκλικό οχύρωμα επί του Ακρωτηρίου Τείχος της Μεγαρίδος (Αρχείο Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών).

Εικ. 20. Σαλαμίς, Χερσόνησος της Φανερωμένης. Κάτοψη (σκαρίφημα του Η. G. Lolling) του ακραίου τμήματος της Χερσονήσου, με τον κυκλικό πύργο Velsen και ορθογώνιο στοιχείο, στο Πέρασμα (περιοχή του πορθμείου) (Αρχείο Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών).

Εικ. 21. Σαλαμίς, Άποψη του Σπηλαίου στο Μπατσι, από τα νοτιοδυτικά.

Εικ. 22. Σαλαμίς, Σπήλαιο Μπατσι. Άποψη της εισόδου του σπηλαίου από τα νοτιοδυτικά.

Εικ. 23.
Σαλαμίς, Σπή-
λαιο Μπατσί.
Άποψη του
θαλάμου του
σπηλαίου, από
τα νοτιοδυτικά.

Εικ. 24. Σαλαμίς, Αράπης, περιοχή
Ναυστάθμου Σαλαμίνας. Κάτο-
ψη-σκαρίφημα του Η. G. Lolling, με
τη θέση μικρού σπηλαίου (Αρχειο
Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστι-
τούτου Αθηνών).

